

PRIKAZI

KATALOG ARAPSKIH, TURSKIH I PERZIJSKIH RUKOPISA, obradio Mustafa Jahić, Kantonalni arhiv Travnik i Al-Furqan, London – Travnik, 1436/2015, XL, 328 str.

Na isteku protekle 2015. godine naša kulturna javnost počašćena je još jednim iznimno značajnim rezultatom na polju promocije naše kulturne baštine. Riječ je o Katalogu arapskih, turskih i perzijskih rukopisa, koji se čuvaju u Kantonalnom arhivu u Travniku, u obradi vrijednog pregaoca na polju promocije rukopisne baštine dr. Mustafe Jahića. Ovaj katalog predstavlja peti katalog u njegovoj obradi čime se svrstava u red najproduktivnijih autora u području katalogizacije rukopisa, kod nas ali i šire. Do pojave ovog kataloga, tek su rijetki ljubitelji kulturne baštine uopće znali za postojanje te zbirke.

Katalog obuhvata obradu Rukopisne zbirke od 121 kodeksa sa 224 djela na orijentalnim jezicima, u čemu dakako arapski dominira sa 172 djela, potom turski sa 45, tri djela na perzijskom i tri djela dvojezična, a jedno i trojezično. U pogledu tematske strukture, dominiraju pitanja šerijatskog prava, obredoslovlja, jezičke discipline, a potom slijede, dogmatika, morfologija kuranske znanosti, logika, književnost, etika, propovjedništvo, disputacija, stilistika, metrika,

hadis, dove, leksikografija, misticismizam, astronomija, i matematika, epistolografija.

Kao i svaki drugi katalog i ovaj ima svoje dvije dimenzije, formalnu i suštinsku. Prolazak kroz katalog, ostavlja dojam vrlo jednostavnog zadatka, u kojem se predstavljaju jednoobrazni opisni podaci, o rukopisu, djelu i drugim pojedinostima. No, taj privid iza sebe krije bezbroj pretpostavki za uspješnu i kvalitetnu obradu, poznavanje brojnih pojedinosti, o autorima, prepisivačima, rasprostranjenosti djela, njihovoj dokumentiranosti, i mnogo toga što djelo prati u njegovom povijesnom hodu. Druga, mnogo važnija dimenzija jeste suštinska, iz koje se isčitava mnogo toga o čemu kodeks ili rukopisi u kodeksu govore. Poniranje u tu dimenziju uvjetovano je spremnošću i mogućnošću recipijenta da uranja u te suštinska značenja i poruke. No, ono što je također važno istaći jeste niz detalja koje rukopisi nude, u vidu razolikih marginalnih zabilješki, a koji obrađivaču osim što zadaju poteškoće pri obradi, nerijetko zapravo predstavljaju dragulje i kod pomoću kojeg obrađivač ali i čitatelji dekodiraju „povijesno putovanje“, sudbinu, rukopisa ili nekih aktera, autora, prepisivača, vlasnika itd. Svaki obrađivač ulaže maksimalan napor da mu ne promakne neki od tih „bisera“ unutar

rukopisa. Te marginalije su nerijetko, i male historije ili pretpostavke na temelju kojih se može graditi jedna povijesna priča.

Rukopisna djela predstavljena u ovom katalogu, odraz su svakodnevnih životne prakse, i potreba intelektualnih krugova u Travniku, kadija, muftija, muderisa, studenata učenika, koji su do tih djela dolazili na različite načine, kupovinom, prijepisma ili pak vlastitim autorskim naporima. Tako su djela iz različitih krajeva ali i vremena dospijevala u Travnik kao svoje odredište i utočište. Ovdje je važno istaći još jednu vrlo značajnu dimenziju ove rukopisne zbirke. Neka djela predstavljaju prijepise, davno nastalih djela, neka komentare na neka također ranije nastala djela, a neka su nastajala i kao originali potaknuta nekim pitanjem, ili potrebom njihove nove valorizacije. Sve to pokazuje da je Travnik imao snažnu intelektualnu komunikaciju i sa najudaljenijim krajolicima islamskog civilizacijskog kruga. Ali prostor nije jedina specifičnost te komunikacije. Ona podjednako vrijedi i za vremensko promatranje. Jer, djela ne potječu samo iz vremena u kojemu je Travnik predstavljao administrativno središte, nego sežu do ranih stoljeća islama. Među tim rukopisima nalaze se i djela Ebu Hanife, Semerkandija i drugih, dakle, i djela nastajala u Basri, Kufi ili nekim drugim krajevima islamskog svijeta. Ništa manju zanimljivost ne predstavljaju putevi i rute kojim su dolazili u Bosnu i Travnik. Tako su prijepisi neki djela, nastajali u Bursi, Istabulu, Izmiru, a neki i u našim krajevima, Novom

Pazaru, Goraždu, Gračanici, Gornjem i Donjem Vakufu, Kozarcu, Jacu, Livnu, Travniku.

Kroz navedeni katalog šire se i dopunjuju spoznaje o već poznatim ili potpuno novim autorima iz Bosne, prepisivačima, ali i vlasnicima rukopisa čije su bilješke iznimno značajne za rekonstrukciju pojedinih povijesnih tokova ali i građenja pogleda na prostor i vrijeme u kojima su nastajali.

Pojava ovog kataloga ima svoj višestruki značaj. Katalogizacijom ovih rukopisa uspomena na njihovo postojanje čini se trajnom. To je posebno važno nakon raznih povijesnih iskustava, povijesnih turbulencija, poplava, požara, zašto ne kazati, ponekad i nemara u kojemu je izgubljeno neprocjenjivo blago te vrste. Tako da su danas ostale samo rijetke oaze rukopisa u Bosni, od kojih je i ova preostala u Travniku. U planetarnoj tragediji 17. maja 1992. godine u nepovrat je otišlo oko 5360 rukopisa Orijentalnog instituta. Izuzmu li se dva skromna kataloga, lijepe i perzijske književnosti, danas ne znamo ni koji rukopisi su postojali, jer su i inventarne knjige izgorjele u vandalskom ataku na kulturno blago. Šta bi danas značilo da su ti rukopisi katalogizirani? U tom kontekstu, svakako ovaj katalog ima iznimno veliki značaj i svoju vrijednost.

Drugi razlog tog značaja leži u tome što navedeni rukopisi iz višedecenijske anonimnosti i svojevrsne „povijesne tišine“ preko kataloga ulaze u znanstvenu artikulaciju. Katalog, dakle uspostavlja svojevrsnu komunikaciju između rukopisa i njihovih korisnika, što je zasvjedočeno i vla-

stitim iskustvima. Kroz ovaj katalog i rukopise koje on predstavlja javnosti svjedoče se povijesna, kulturološka, intelektualna ali i umjetnička kretanja na našim prostorima i samom Travniku. Jer, rukopisi po prirodi, sadrže sve navedene aspekte.

Pojava ovog kataloga predstavlja iznimno značajnu promociju ustanove koja je brižljivo čuvala rukopise, Travnika kao mjesta gdje su oni decenijama korišteni ili nastajali, Bosne u cjelini, jer pokazuje kulturna i intelektualna kretanja jednog vremena i prostora. Na ovaj način, navedena mjesta se i danas mapiraju na globalnoj kulturnoj svjetskoj karti. Osim toga, ovim katalogom zaokružuje se jedan cjelokupan proces katalogizacije kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, i na taj način promovira njen kulturni potencijal.

Aladin Husić

Marija Đinđić, NOVI TURSKO-SRPSKI REČNIK / YENI TÜRKÇE-SIRÇA SÖZLÜK, Türk Dil Kurumu, Ankara 2014, 1526 str.

Od početka ovoga stoljeća u zemljama nastalima raspadom Jugoslavije zamjetljivo je rastao broj tiskanih i internetskih rječnika turskoga jezika. Njihovi su autori najčešće samouki, poletni amateri koji se, iz neke pragmatične pobude ili čak plemenita poriva, osjete pozvanima napisati rječnik. Bez obzira na motive koji ih potiču da se late tog posla, zajedničko je obilježje njihovih uradaka to da se ni po kojem

leksikografskom kriteriju ne mogu smatrati rječnicima, nego abecednim popisima riječi ili rudimentarnim glosarima. Da bi napisao dobar rječnik turskoga jezika, autor po naobrazbi mora biti filolog (turkolog), imati veliko znanje i iskustvo te raspolagati temeljitim leksikološkim i leksikografskim znanjima i kompetencijama. No budući da nije tako, objavljeni popisi pretenciozno naslovljeni kao „rječnik“ puni su pogrešaka i nedostataka. Natuknice (leme) strukturirane su neznačajki, površno i nemarno, bez upućivanja jednih na druge, bez oznake pridjevskih i glagolskih valencija, kolokacija, frazema, primjera, kratica i popratnoga terminološkog „inventara“ koji pripada metajeziku leksikografije.

Godine 1996. u Ankari je tiskan opsežan tursko-srpski rječnik (S. Đinđić, M. Teodosijević i D. Tanasković, *Tursko-srpski rečnik*, TDK), koji se u području turkologije može smatrati prvim značajnim leksikografskim djelom autora s prostora bivše Jugoslavije. Zaslužan za njegovu pojavu bio je beogradski profesor turkologije Slavoljub Đinđić, koji je bio i pokretač i voditelj tog projekta. Đinđić je za rječnik izradio najveći broj natuknica (22 slova). Zapažen je i doprinos Mirjane Teodosijević (5 slova), i to ne samo kvantitetom leksikografskog udjela, dok je doprinos Darka Tanaskovića bio simboličan (slovo E). Unatoč nedostacima (autori nisu razlučivali standardni srpski jezik od supstandarda i lokalnih govora) te usprkos velikom broju tiskarskih pogrešaka i tome što pojedine natuknice nisu dobro posložene

abecednim redom (za što nisu krivi autori nego korektori i izdavač), taj je rječnik zasigurno prvo vrijedno leksikografsko djelo koje je zadovoljilo temeljne leksikografske standarde i unaprijedilo ne samo srpsku, nego i druge postjugoslavenske turkologije.

Prije dvije godine (2014.) TDK je objavio *Novi tursko-srpski rečnik / Yeni Türkçe-Sırpça Sözlük*, kojemu je autorica turkologinja Marija Đinđić. On obuhvata 1526 stranica, odnosno oko 51000 turskih lema. Rječnik je rezultat rada na projektu *Yeni Türkçe-Sırpça Sözlük*, koji je financirao TDK.

Za izradu novog rječnika Marija Đinđić se koristila dvama vrijednim predlošcima: 11. izdanjem jednojezičnog rječnika *Türkçe Sözlük* (TDK) te spomenutim *Tursko-srpskim rečnikom*, koji treba pohvaliti i zbog iznimno bogate frazeološke i paremiološke građe iz riznice srpskoga jezika. *Türkçe Sözlük*, izrađen po visokim standardima leksikografije, poslužio je za izradu „lijeve strane“, što je ustaljena praksa pri sastavljanju dvojezičnih rječnika. Turski predložak jamči korisniku da je u *Novi tursko-srpski rečnik* uvršten najfrekventniji leksik turskoga jezika te da se promjene riječi na morfonološkoj razini, glagolske i pridjevske valencije, frazeološki inventar i druge upute koje pripadaju metajezičnoj razini leksikografskog opisa mogu smatrati pouzdanima. Pritom je ipak bilo nužno i opravdano napraviti odabir leksičke građe iz turskoga predloška. Pri planiranju općeg rječnika važno je unaprijed odlučiti koliko će on uključivati regionalizme, barbarizme i arhaizme i do koje će mjere obrađivati i

riječi razgovornoga jezika i njegovih različitih supstandardnih oblika. Čini se da je autorica u tome našla pravu mjeru jer najveći dio preuzete građe obuhvaća leksik turskog standarda, uključujući i znanstveno i stručno nazivlje. Termini iz područja biologije i zoologije sustavno su navođeni i na latinskom jeziku, što je važno s obzirom na činjenicu da u srpskome i drugim južnoslavenskim jezicima nazivi manje poznatih biljaka i životinja često (ili gotovo uvijek) imaju regionalne inačice. Rječnik sadrži i nove kolokacije, frazeme i nova značenja već postojećih riječi. Osim toga, bilježi i promjene u distribuciji značenja riječi te različita stilska i metaforička proširenja upotrebe riječi.

Davanje prednosti recentnom leksiku turskoga jezika smatram velikom kvalitetom ovoga rječnika. Naime, jezik se, a osobito leksik, neprestano razvija i mijenja ovisno o novim komunikacijskim potrebama i novim društvenim i civilizacijskim okolnostima. I zbog toga je novi rječnik turskoga jezika bio nužan: u dvadesetak godina koje su protekle od izlaska *Tursko-srpskog rečnika*, u leksičkom fondu turskoga jezika mnogo se toga promijenilo. Čak puno više negoli u leksičkom inventaru bilo kojeg europskog jezika. Dakako, i europski se jezici neprestance prilagođavaju novim društvenim, znanstvenim i komunikacijskim potrebama, ali nisu bili na udaru radikalnih purističkih zahvata kakvima je turski jezik izložen od sredine tridesetih godina prošlog stoljeća, dakle gotovo devedeset godina.

Leksikografsko načelo da se u dvojezičnim rječnicima jedna riječ tumači riječju iz drugoga jezika zasniva se na „prividnom“ ujednačavanju lijevoga i desnog stupca iako rječnici nisu potpuno paralelne i sukladne nomenklature. U rječniku Marije Đinđić semantički opis riječi u desnome stupcu, primarna i sekundarna značenja riječi te semantički grozdovi u kojima se ona granaju pouzdano su i kompetentno opisani. Nažalost, autorica se zbog opsežnosti poslala nije mogla upustiti u navođenje jednostavnih primjera iz razgovornoga stila, posebice primjera s turskim glagolima koji se po vrsti dopuna i dodataka, ili pak značenjski i konceptualno, bitno razlikuju od odgovarajućih glagola u srpskom jeziku.

Svaki jezik drugačije raščlanjuje iskustvo o vanjskome svijetu, a iskusstvene razlike najočitije su u frazeološkoj i paremiološkoj građi. Autoricu treba posebno pohvaliti zbog iznimno velikoga broja turskih frazema, frazeoloških izraza i poslovice koje je uvrstila u rječnik. (U tome joj je izvrstan izvor bio i *Tursko-srpski rečnik*.) U njihovu „ujednačavanju“, to jest iznalaženju istoznačnih, zamjenskih i prijevodnih mogućnosti frazeološke i paremiološke građe koristila se različitim postupcima. Frazemi i poslovice koje imaju semantičke ekvivalente u srpskome jeziku (npr. *su gibi bilmek* „znati kao vodu“, *çivi çiviyi söker* „klin se klinom izbija“) sami po sebi nisu bili problem. Međutim, za frazeme i poslovice koji nemaju semantički ekvivalent autorica je morala ponuditi više rješenja: 1) prijevod u slučaju kad je semantička veza odred-

nica toliko motivirana da se lako može razumjeti (npr. *sütten ağzı yanan yoğurdu/ayranı üfleyerek içer* „ko se jednom na mleko opeče, taj i u jogurt duva“) te istodobno i uobičajen izraz ili poslovicu u srpskom jeziku (*koga jednom zmija ujede, taj se i guštera plaši*); 2) zamjenski frazem ili poslovicu istoga ili vrlo bliskog značenja (npr. *eşek hoşaftan ne anlar suyunu içer, tanesini bırakır*), nar. šta zna svinja šta je dinja). Drugi postupak bio je nužan za one odrednice koje nije bilo moguće doslovno prevesti budući da prijevodni ekvivalent nema jasnu motivacijsku vezu u drugome jeziku.

Autor ovoga prikaza iz iskustva zna koliko truda i godina života treba uložiti u pisanje kvalitetnog dvojezičnog rječnika. Samo rijetki leksikografi kadri su prihvatiti se tog „nezahvalnog“ posla i privesti ga kraju ne nadajući se pohvalama za svoje djelo. Jer, da parafraziram S. Johnsona, „leksikograf ne misli na pohvale, njegova se ambicija ograničava na to da izbjegne prigovore“. Marija Đinđić zasigurno zaslužuje pohvale jer je unaprijedila srpsku leksikografiju. Oslanjajući se na svoje prethodnike, prije svih na Slavoljuba Đinđića i *Tursko-srpski rečnik* koji je on osmislio i dovršio sa suradnicima, ona je uspješno okončala projekt kakav rade timovi leksikografa i institucije. Stoga joj srpski turkolozi i turkolozi postjugoslavenskih zemalja trebaju biti zahvalni svaki put kad *Novi tursko-srpski rečnik* uzmu u ruke i kad im on bude od koristi.

Ekrem Čaušević

Adnan Kadrić, UVOD U STILISTIKU DIVANSKE KNJIŽEVNOSTI. LINGVOSTILISTIČKA ANALIZA POEZIJE SABITA ALAUDDINA UŽIČANINA, Posebna izdanja XLI, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 2015, 377 str.

Autor u svojoj književno-teorijskoj studiji daje opći uvod u stilistiku divanske poezije, da bi prešao na stilističko proučavanje divanske poezije u Bosni dajući pregled proučavanja u prethodnom stoljeću, upoznao čitaoca s odabirom vlastite istraživačke metode i teorijskim okvirom istraživanja, te sa ogromnim poetskim opusom ovog sarajevskog pjesnika i kadije iz 17. stoljeća. Potom autor vrlo akribično pristupa različitim slojevima lingvostilističke analize Sabitova poetskog diskursa, krećući od fonostilističke, preko morfostilističke i leksikostilističke, do sintaksostilističke analize, te prelazi na stilističku analizu diskursa u okviru koje promatra hipotipoze u različitim poetskim i žanrovskim vrstama Sabitova djela, figure i trope i njihovu sintaksostilsku izražajnost i sintaksostilske postupke, te se osvrće na figure (trope) kao jake pozicije teksta. Autor na primjeru Sabitovog književnog opusa govori i o principima tradicionalnog modeliranja teksta u okviru poetske vrste, označavajući svaku od njih stilski zaokruženim cjelinama, ukazuje na odnos poetske i biografske autoreferencijalnosti, te ukazuje na recepciju Sabitovog stila među divanskim pjesnicima 17., 18. i 19. stoljeća. Koliko god da se radi o stilističkoj analizi jednog autora (Sabita), zaključci dr. Kadrića su do-

brim dijelom primjenjivi ne samo na Sabita, na djela 17. stoljeća, ili na bošnjačke autore divanske poezije, nego na ukupno klasično književno naslijeđe Islamskoga Parnasa. Otuda ova knjiga otvara nove vidike osobito komparativistima, koji u ovu književnu tradiciju, a pogotovo u teoriju divanske književnosti imaju veoma mali ili gotovo nikakav uvid.

Autor u predgovoru svoje studije veli da je Alaudin Sabit Užičanin „prema književnoj kritici svog vremena bio velik i originalan pjesnik, njegova slava nije toliko rezultat truda da tekst metaforizira i zgusne, kao što su to radili i neki manje poznati pjesnici, već da u tekstu dovedenom do jezičkostilske perfekcije, prije svega zadrži originalnost, semantičku otvorenost i jasnoću izraza.“ Nesumnjivo je autor poput Sabita koji ima obiman poetski diskurs, veliki izazov za istraživača, i za analize iz više aspekata.

U samom uvodu autor čitaoca upoznaje sa dosadašnjim rezultatima istraživanja divanske poezije i osobito Sabitova mjesta kod nas, od Bašagića, preko Mehmeda Handžića, dr. Hazima Šabanovića, te u Evropi, kod Rypke i Gibba, u Turskoj Turguta Karacana, odajući svakom od svojih prethodnika dužno poštovanje. Također Kadrić čitaoca upoznaje i sa vlastitim metodom odabira stilističke analize, te daje teorijski okvir vlastitog istraživanja.

Drugo poglavlje Kadrićeve monografske studije odnosi se na poetski opus Sabita Užičanina, gdje autor daje ukupan pregled sadržaja njegova Divana, te upoznaje čitaoca sa sadr-

žajem drugih njegovih djela, rukopisima Divana i narativnih mesneviya.

Treće poglavlje se odnosi na lingvostilističku analizu Sabitova poetskog diskursa, i ovdje autor polazi od fonostilističke analize, dotičući se fenomena kvalitativne i kvantitativne eufonije, da bi ih pojedinačno razradio kroz aliteraciju, asonancu, opširnu razradu i subklasifikaciju onomatopeje i glasovnog simbolizma, dok kvantitativnu eufoniju promatra kroz raznolikost rime (modele klasifikacije) u poeziji Sabita Užičanina, i to fonetsko-fonološke, grafijsko-kvantitativne, te kvalitativne, te leksičko-gramatičke, diskursne modele rime, vrste inicijalne (početne), medijalne (unutarnje) i finalne rime. Također, Kadrić daje i osvrt na fonostilski i morfonostilski aspekt upotrebe metra u Sabitovom djelu, utvrđujući osam osnovnih metričkih stopa u kojima je pjevao Sabit. Analizirajući jedan Sabitov gazel, Kadrić ukazuje na povezanost melodije i ritmike u Sabitovoj poeziji, te Sabitovu poetskom opusu pristupa i kroz grafostilističku analizu, napominjući da su grafijske alternacije stilski uvjetovane. Također otkriva i povezanost brojanje, glasovne i grafijske simbolike u Sabitovoj poeziji, što ga vodi do metajezika grafijskih simbola, usporedbi i metafora, i pokušaja razotkrivanja šifrirane, tajne, nedokučive semantike *huruf-i mukattata*.

Drugo potpoglavlje lingvostilističke analize obuhvata morfostilističku analizu, uz napomene o morfostilističkoj uvjetovanosti divanske poezije, stilistici vrsta riječi i to leksičkim i leksičko-gramatičkim morfostilema-

ma. Kadrić ukazuje na stilisku funkciju leksičkih i leksičkogramatičkih morfostilema, i to u različitim pjesničkim formama, kasidama, gazelima, tarihima, ukazuje na fenomen morfonološke i morfosintaktičke imitativnosti u Sabitovim tahmisima, turskim i perzijskim derivacijskim sufiksima kao morfostilemama.

Treća razina na kojoj Kadrić promatra Sabitovu poeziju je leksikostilistička analiza, i to kroz opći leksik, vulgarizme i erotonime (u *Derenama*), tabu izraze i lekseme (u *Berbernama* eufemizirani), te specijalni leksik stručnog registra.

Kadrić raspravlja o semantičkim tematskim poljima stručnih registra, a potom i o paradigmatičkim i sintagmatskim leksičkim odnosima u Sabitovom pjesništvu: ukazuje na primjere sinonimije i sinonimnog gnijezda, antonimije, jedan pronađeni primjer homonimijskog para, primjere polisemije, hiponimije, hiperonimije i kohiponimijske lepeze te na njihovu stilsku funkciju.

Posebno podpoglavlje predstavlja traganje za simbolikom i metaforikom Sabitove poezije na leksičkoj razini. Autor govori o suodnosu simbola koji postaju termini u poetskome diskursu kojemu Sabit pripada, a u kojem se on ističe kao pjesnik koji za jedan od osnovnih zadataka ima „oživjeti okamenjene simbole i termine u poeziji svoga vremena“ (163). Metaforizaciju u Sabitovoj poeziji Kadrić ne promatra tek kao ukrašeni govor, već ukazuje na personifikaciju, animizaciju, usporedbu i sinesteziju kao njene izvore, a metaforu klasificira kao konvencionalnu, poetsku,

konceptualnu i kombiniranu (164-165). Također, autor ukazuje i na stilistički vrlo neobičan i fenomenološki vrlo rijedak postupak metonimijske leksikalizacije određenog tipa ljudi u književnosti Sabitova vremena (166).

Četvrta razina jeste sintaksostilistička analiza u kojoj autor kreće od stilistike Sabitove sintagme, obogaćujući svoju analizu primjerima supstantivne, adjektivne, adverbijalne i verbalne sintagme, ukazuje na raznolikost genitivnih konstrukcija sa morfostilističkog aspekta, ulančavanje genitivnih konstrukcija kao stilski postupak, te na kolokacije i postupke idiomatizacije. Posebno je i autorovu, ali i našu pažnju privukla frazeologizacija kao stilski postupak. Kadrić ukazuje na primjenu i funkciju fraznih leksema (glagolskih i bezglagolskih) u kratkim poetskim formama i narativnim mesnevijama, na njihovu ekspresivnost, te na diskursne frazne izreke, poslovice i izreke, obogaćujući svoje teorijske postavke brojnim primjerima iz Sabitova djela.

Bavi se i raznolikošću i ekspresivnošću Sabitove rečenice, stilističkom analizom diskursa, figurama i tropima u Sabitovoj poeziji, pojedinačno navodi primjere kumulacije, sinatroizma, distribucije, gradacije, epiteta, anafore, epifore, simplehe, ciklosa, anadiploze, reduplikacije, polisindeta, asindeta, elipse, retoričkog pitanja, reticencije, inverzije s njenim podkategorijama, paralelizma, poređenjem u užem smislu, strukturama jakih pozicija teksta i tekstualnim konektorima, afektivnošću poetske parafraze, poetikom hipotipoze uvodeći tako u raspravu o hipotipiozama u

Sabitovom Divanu s jedne (prema poetskim formama i sadržajno raznolikim poemama, odnosno njihovim poglavljima), te njegovim narativnim mesnevijama sa druge strane. Efikcija, pragmatografija, patopeja, etopeja, dijatipoza su vrste hipotipoza koje Kadrić uočava i obrađuje kako u pojedinim kratkim poetskim formama Sabitova Divana, tako i pojedinačno u svakoj od njegovih narativnih mesneviya. Posebno ukazuje na humor i satiru u mesneviyi *Amr Lejs*, ističući opis koji predstavlja „primjer preplitanja pragmatografije sa elementma etopeje“. N(259-260).

Figure u Sabitovoj poeziji posmatra kao sintaksičke stilske figure i semantičke stilske figure (trope), da bi u sintaksostilske postupke izdvojio figuru dodavanja, iterativnog dodavanja, oduzimanja, zamjene i permutacije, i sve ih pojedinačno analizirao kroz sintaksostilske postupke kumulacije, sinatroizma, distribucije, gradacije i epiteta. Kadrić navodi i primjere zvukovne, leksičke i stilske anafore, potom epifore, simplehe, ciklosa, anadiploze, reduplikacije, polisindeta i asindeta, elipse, reticencije, retoričkog pitanja (eperitotize, eroteme, anecenoze, sibouleuze i antipofore), retoričkog obraćanja i sličnih figura konstrukcije (apostrofe, dijalogizma i interrogacije), inverzije (hiperbaton, anastrofa, sinhiza, paren-teza, anakolut), fenomen paralelizma (izoklona, hijazma) zeugme (protozeugme i hipozeugme).

Kadrić piše i o tropima kao jakim pozicijama teksta, o poređenju, određujući četiri tipa poređenja (s obzirom na sastavnice, na kvantitet

poredbenih korelata, stupanj stilogenosti poredbenih korelata, zajedničke osobine poredbenih korelata) i utvrđuje podtipove, uočava eksplicitne i složene, ustanovljene i oneobičene metafore, ukazuje na njihovu dalju tipizaciju, ukazuje na primjere sinegdohe, alegorije, aluzije, katahreze, perifrize (i njenih podvrsta), antiteze, paradoksa, oksimorona, personifikacije, ironije, sarkazma, harijenizma, eufemizma, litote i hiperbole.

Također, autor iznosi svoja opažanja o principima tradicionalnog modeliranja teksta u okviru poetske vrste, od mufreda, rubajja, gazela, tahmisa, terdži-i bendova, kasida, narativnih mesneviya, izdvajajući ovdje specifičnost forme i sadržaja tariha i zasvođava ovo poglavlje tumačenjem poetskih vrsta kao stilski zaokruženih cjelina, odnosa poetske i biografske (auto) referencijalnosti, te ukazuje na autorsku poziciju kao element stilskog oblikovanja teksta.

Četvrto obimnije poglavlje Kadrićeve knjige posvećeno je recepciji Sabitovoga stila među divanskim pjesnicima 17. i 18. stoljeća, ukazujući tako na pjesme u kojima je Sabit opjevan (Mehmed Rešid, 324-328; Asim Jusuf 329), ali i na autore koji su na Sabitove stihove pisali paralele (Mahir, Asim Jusuf), tahmise (Ratib Ahmed-paša), terdži-i bendove (Halimi, 338-339), ocjene Sabitova djela (Jusuf Nabi, Kami, 330 i 331-332), kojima je Sabit bio inspiracija ili uzor (Lebib Amidi, 334, Erzurumlu Zihni, 335, Šejh Galib 335-336, Muvekkizade Pertev, 336-337). Autor se dotiče i kontroverznih pitanja stila u Sabitovoj poeziji.

Knjiga je zasvođena zaključkom na bosanskome i engleskome jeziku, iza kojega slijedi selektivni popis izvora i literature (359-370), a bitnu pomoć čitaocu pri korištenju ove knjige pruža i registar važnijih pojmova iz stilistike (371-377).

Katkada se Kadrićev *Uvod u stilistiku divanske književnosti* nelingvistima čini teško prohodnim, izrazito kompliciranim, zatvorenim, pa i nedovoljno semantički prozirnim tekstom; međutim kompleksnost teme i brojnost fenomena koje autor uočava i dotiče opravdava ovakav autorski postupak. Uostalom, sam naslov *Uvod u stilistiku divanske književnosti* implicira dalju, opširniju i obimniju razradu u ovoj knjizi natuknutih pojedinačnih tema od kojih svaka zaslužuje biti obrađena u obimnijoj monografskoj studiji. Na kraju, slobodni smo izreći i sud da je ova Kadrićeva knjiga bitan doprinos predstavljanju stilistike divanske književnosti uopće, upoznavanju Sabita kao jednog od najbitnijih bošnjačkih pjesnika osmanskog perioda, ali i dovođenju stilistike divanske književnosti u nama blizak i poznat svijet stilistike 21 stoljeća.

Amina Šiljak-Jesenković

Amina Šiljak-Jesenković, ODRAZI LJUBAVNIH MESNEVIJA U STIHOVIMA BOŠNJAČKIH DIVANSKIH PJESNIKA, Posebna izdanja XLV, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2016, XX+326 str.

Knjiga Odrizi ljubavnih mesneviya u stihovima bošnjačkih divan-

skih pjesnika, autorice Amine Šiljak-Jesenković, nastala je kao rezultat autoričine višegodišnje posvećenosti traganju za odgovorima koji će široj bosanskohercegovačkoj publici pomoći da sagleda značaj vlastite nematerijalne baštine pisane tokom petostoljetnog prisustva osmanske vlasti na ovdašnjim prostorima, sazna na kojem stupnju su glasoviti bošnjački divanski pjesnici participirali u obogaćivanju književnosti naroda islamskog civilizacijskog kruga i zahvaljujući tom saznanju počne kroz maglovitost jedinstoljetne otuđenosti od tog civilizacijskog kruga ugleda sliku vlastitoga kulturno-historijskog naslijeđa u svoj njegovoj blistavosti.

Knjigu čine četiri tematske cjeline koje su temeljito razložene na poglavlja i potpoglavlja kojim autorica nastoji detaljno obraditi temu o kojoj piše. Nakon *Riječi unaprijed* (str. XI-XVIII) u kojoj nas Šiljak-Jesenković upoznaje s temom rasprava koje vodi sa sobom i svijetom oko sebe, a koja će je u konačnici i usmjeriti prema istraživanju iz kojega će se javiti ovako jedno značajno naučno-istraživačko djelo, slijede *Tehničke napomene* (XVIII-XX) koje čitaocu umnogome olakšavaju zbližavanje sa samim tekstom. Autorica u prvoj od četiri osnovne tematske cjeline donosi *Bilješke o pjesnicima i njihovim djelima* (str. 3-65) u okviru kojih čitaoca upoznaje sa životnim i naučnim putem bošnjačkih divanskih pjesnika u čijim će djelima kao u metatekstu u drugoj i trećoj tematskoj cjelini tragati za odsjajima prototeksta nastalog kao rezultat inspirativnog isijavanja arhitekta kao

riznice mudrosti ili, pak, svijeta ideja. Autorica u prvoj tematskoj cjelini izbjegava ponavljanje općepoznatih podataka o velikom pjesniku, koji je svoj dar poredio s najglasovitijim istočnim pjesnicima Hasanu Zijaiji Mostarcu, čovjeku koji se ubraja među najznačajnije hurufijske mislioce Vahdetiju Dobrunjaninu, ličnom sultanovom sekretaru i sokolaru koji je utemeljio prvu katedru *Mesnevije* u Bosni i Hercegovini Derviš-paši Bajezidagiću, istaknutom liriku Mehmedu Fevziji, zaštitniku sarajevske raje Hasanu Kaimiji, pjesniku čijoj rječitosti se dive turski književni kritičari Sulejmanu Mezakiji, pjesniku iz čijeg je pera potekla možda jedna od najljepših sakinama Zekerijau Sukkeriji, jednom od najznačajnijih pjesnika Osmanskog carstva u 18. stoljeću Sabitu Alauddinu Užičaninu, Rušdiji Mostarcu, Osmanu Šehdiji Bjelopoljaku i njegovom sinu Ahmedu Hatemu Bjelopoljaku koji je iza sebe ostavio trojezični divan, glasovitom sufiji Mehmedu Mejliji Guraniji, mevlevijskom šejhu Fadilpaši Šerifoviću i jednom od najznačajnijih intelektualaca Osmanskog carstva u 19. stoljeću i čovjeku kojeg je pjesmom oplakao čuveni Mehmet Akif Ersoy Arifu Hikmet-begu Rizvanbegoviću tako što čitaoca upućuje na literaturu napisanu na bosanskom jeziku, nudeći mu pritom uvid u najnovija istraživanja na turskom govornom području i sumirajući rezultate tamošnjih najnovijih istraživanja.

Simboli u islamskoj književnosti kojoj svojom tematikom, vremenom i prostornom pojavnošću pripadaju djela spomenutih bošnjačkih

divanskih pjesnika obiluju brojnim simbolima, koje je moguće podijeliti na dvije osnovne grupe: u prvu grupu spadaju simboli nastali usljed nemoći duhovnih velikana da riječju zaodjenu vlastita duhovna iskustva ili, pak, njihova nehtijenja da tih proživljenih duhovnih stanja nedostojnom čitaocu otkriju puteve mogućnosti njihova obistinjenja. Druga grupa simbola obuhvata one simbole koje možemo predstaviti kao znakove na putu koji olakšavaju i ubrzavaju dijalog između govornika s jedne i čitaoca s druge strane. Iako naslov druge osnovne tematske cjeline ove knjige *Priča zbijena u simbol* (str. 66-231) nago- vještava da će se Šiljak-Jesenković baviti ovom drugom skupinom simbola, čitalac će primjetiti da to ipak nije slučaj, jer uz precizno navođenje imena glavnih junaka istočnih ljubavnih mesneviya u djelima bošnjačkih divanskih pjesnika koje ima za cilj olakšati komunikaciju na relaciji pjesnik – čitalac, autorica nudi i tumačenje njihovog transponiranog značenja kao poveznice između dvije osnovne skupine simbola u islamskoj knji- ževnosti. U tom procesu navođenja aluzija i reminiscencija na sadržaje ljubavnih mesneviya kao prototekst u različitim poetskim formama boš- njačkih divanskih autora, autorica čitaocu nudi i značajna pojašnjenja u fusnotama koje stručnu publiku obogaćuju novim saznanjima, a široj olakšavaju praćenje i razumijevanje citiranog.

Tematska cjelina o *Priči zbijenoj u simbol* nije slučajno otvorena tra- ganjem za prisustvom Božijeg po- slanika Jusufa u ljubavnim mesnevi-

jama kao prototekstu nastalom pod direktnim uticajem svetih knjiga kao arhiteksta dovoljno inspirativnog da iz njihovog duhovnog isijavanja na- stane veliki broj doživljaja njihovog teksta pretočenog u prelijepe priče spjevane u formi mesneviye. Jusuf (a.s.) je oličenje ljudske fizičke i du- hovne ljepote, a kazivanje o njemu je *najljepše kazivanje* (str. 66-102). Šiljak-Jesenković vrlo akribično pra- ti i tumači amfibologije, simulacije, metafore i aluzije kojim bošnjački divanski pjesnici zaodjenjuju ovu pri- ču i njenog glavnog junaka, njegov san, komunikaciju sa Zulejhom, te motive njegove ljepote i duhovnog uzdignuća kojim nas želi povesti iz bunara prolaznosti na svjetlo Božijeg sveprisustva, ali i svega onoga što nas na tom putu sputava poput zavisti Jusufove braće, Zulejhine nedozvo- ljene ljubavi, luksuza kojeg simboli- ziraju palače i materijalni imetak te tamnice ega u kojem borave ljudske želje. Odmah nakon razmatranja re- miniscencije na najljepše kazivanje u djelima bošnjačkih divanskih au- tora, autorica navodi distihe u kojim se spominju Širin, Ferhad i Husrev koji nam pričaju priču o dvije vrste ljubavi (str. 103-143), ali i priču o triangularnoj ljubavi kao prvoj takvoj spomenutoj u islamskoj književnosti. Priča je to o odnosi dozvoljenog i nedozvoljenog u samom čovjeku i borbi koja se odvija između te dvije krajnosti. Referencije na spomenute junake u djelima bošnjačkih autora, međutim, ne ostaju tek na nivou pu- kog inzistiranja na vlastitoj učenosti ili olakšavanju čitanja njihovih djela kao metateksta. Naprotiv, bošnjački

autori likove spomenutih junaka obogaćuju novim karakternim crtama, opisujući pritom vlastita iskustva stečena u materijalnom okruženju i na duhovnom putovanju ka savršenosti, što autorica vrlo mudro primjećuje i pojašnjava. U ovoj prvoj tematskoj cjelini pronalazimo još uticaj mesneviye o Medžnunu i Lejli u djelima bošnjačkih divanskih autora, koji ih doživljavaju svaki na svoj način (str. 144-209). I dok je Medžnun sa svim svojim lutanjima po pustinjским predjelima, uokovljenima u želje i pobude na koncu arhetip zaljubljenog koji je spoznao prolaznost materijalnog okruženja, Lejla je podsjetnik na savršenost Božije Kreacije putem koje je moguće dospjeti do spoznaje ljepote Ljubljenog. Šiljak-Jesenković u nastavku prati duhovna putovanja autora čija djela istražuje od Iskenderovog ogledala do vrela Vode života, njegove krune i brane kojom je utamničio sve ono negativno u čovjeku što ga sprječava da spozna vlastitu neprolaznost (str. 210-220). Temeljnost djela *Odrazi ljubavnih mesneviya u stihovima bošnjačkih divanskih autora* svjedoči i navođenje reminiscencije na mesneviye o Vamiku i Azri, Edhemu i Humi, te o potrazi za Šejhom Abdurrezakom kao i navođenje primjera koji se referiraju na ljubavne mesneviye s manjim indeksom frekvencije čitanosti, kao što su stihovane priče o Humi u Humayunu, Hodža Mesudov prijevod priče o ljubavi jemenskog princa Süheyla i kineske princeze Nevbahar s perzijskog na turski te o Varki i Gülşahu (str. 233-247). Iz sadržaja ove dvije tematske cjeline razvidno

je da šetnja islamskom književnošću, ustvari, predstavlja nastojanje da se kroz izučavanje metateksta stigne do spoznaje istinskog i suštinskog značenja arhitekta što nas opet navodi da zaključimo kako su bošnjački divanski autori kao bitan dio islamskog civilizacijskog kruga imali itekako aktivnu ulogu u tom procesu spoznavanja suštine kroz udaljavanje od centra ka zamišljenim obzorjima značenja.

Prije osvrta na narodne ljubavne priče (str. 279) i Zaključka navedenog na bosanskom i engleskom (str. 280-306), iza kojih slijede izvori i selektivna bibliografija (str. 307-316) te indeks imena i geografskih pojmova (str. 317-326), Šiljak-Jesenković nam donosi četvrtu tematsku cjelinu pod naslovom *Od simbola do junaka – reifikacija i alegorija* (str. 248-278) u kojoj nailazimo na nekoliko vrlo zanimljivih bejtova bošnjačkih divanskih autora koji pričaju priču o nebeskim ljubavnicima poput Mihra ü Meha, Mihr ü Vefa uzdignutim do simbola, te o motivima na koje nailazimo u potrazi za Imaginacijom i Prijateljem, slavuja i ruže, leptira i svijeće i Ljepoti i Ljubavi.

Knjiga *Odrazi ljubavnih mesneviya u stihovima bošnjačkih divanskih pjesnika* pisana je na temelju referentne literature pisane na nekoliko jezika i jezikom akademskog diskursa prilagođenog i stručnoj i široj čitalačkoj publici.

Elvir Musić

Sabaheta Gačanin, LIRICA PERSICA. ANTOLOGIJA POETSKOG PAMĆENJA, Posebna izdanja XLVII, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 2016, 284 str.

Slika o nama samima koju imamo priliku promatrati očima vlastitoga bivstvovanja oslikana je bojama bivstvovanja i kistom genija mnogih izvanrednih mislilaca, koji su tokom minulih stoljeća hrabro koračali neprohodnim prostranstvima intelektualne odvažnosti, naučne posvećenosti i svijesti o vlastitom ovosvjetovnom etničkom potjecištu, utirući tako bogaze koje nas danas vode ka samospoznaji vlastitog etničkog i nacionalnog bića. Biografski i bibliografski podaci o nekim od tih genijalnih umova pronašli su put do stranica povijesti, neki su prepoznati i uvršteni u školske udžbenike, a neki su opet ostali prepušteni zaboravu kao najvjernijem čovjekovom saputniku na putovanju kroz prolaznost. Uistinu je naučnoistraživački trud posvećen slaganju podataka o životnom mozaiku tih zaboravljenih ili pak nedovoljno istraženih i predstavljenih mislilaca, vrijedan najiskrenijih izraza zahvalnosti onih kojima je stalo upoznati svoju prošlost da bi prepoznali istinske vrijednosti svoje sadašnjice. Među takva djela može se svrstati i nova knjiga Sabahete Gačanin *Lirica Persica. Antologija poetskog pamćenja* u kojoj nas autorica, u uvodnom dijelu, na temelju referentne literature u svjetskim okvirima i jezikom akademskog diskursa, najprije uvodi u temu svoga djela i pojašnjava namjere koje su je nagnale da se otisne na

jedno ovako značajno istraživanje (7-11), te zatim predstavlja perzijski jezik kao dio islamske multikulturalne tradicije (str. 11-12) na kojem su brojni pjesnici s bosanskohercegovačkih prostora ispisali neke od svojih najljepših pjesama, divansku književnost kao svojevrsnu kulturu pamćenja (str. 12-17), tesavvuf kao duhovnu potku divanske poezije (str. 17-21) i poetička načela divanske poezije na perzijskom jeziku (str. 21-23), akcentirajući pritom formalnostilistička obilježja, poetičke osobenosti, kontinuitet dijaloga tekstova književne tradicije i poetičko-retorička načela gazela kao najznačajnije pjesničke forme u djelima bosanskohercegovačkih pjesnika perzijskog izražaja (str. 23-74). S obzirom na to da posljednji Božiji poslanik (a.s.) u tesavufskoj književnosti biva doživljen kao istinsko ogledalo božanske Ljepote i Ljubavi, autorica je biranim riječima naglasila prisustvo Poslanikovog opisa i doživljaja njegove posebnosti u poeziji bosanskohercegovačkih pjesnika na perzijskom jeziku (str. 74-76).

U osnovnom dijelu antološkog osvrta autorice Sabahete Gačanin na bosanskohercegovačko pjesništvo na perzijskom jeziku pronalazimo kraće životopise značajnih pjesnika kao što su Adni Mahmudpaša, Hasan Zijai Mostarac, Nihadi, Derviš-paša Bajezidagić, Husejn Lamekani, Muhamed Sarajlija Nergisi, Sabuhi, Abdullah Bošnjak, Ahmed Talib, Zekerijja Sukkeri, Mehmed Fevzi, Fevzi Mostarac, Nabi Tuzlak, Mehmed Rešid, Vusleti, Sahhaf Rušdi, Mustafa Muhlisi, Ahmet Hatem Bjelopoljak, Abdullah

Salahuddin Bosnevi Salahi, Muhammed Šakir Muidović, Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekit i Rizvan-beg Rizvanbegović. Ovaj antološki osvrt je višestruko značajan zbog činjenice da na jednom mjestu čuva spomen na spomenute velikane kao i njihove pjesme navedene u izvorniku i prijevodu, koji je rezultat poznavanja perzijskog jezika i književnih tradicija podneblja na kojem su pjesme nastale. U ovom dijelu rukopisa nalaze se i pjesme pojedinih pjesnika koji do danas nisu adekvatno predstavljene bosanskohercegovačkoj čitalačkoj publici. Sve pjesme su praćene veoma uspješnim prijevodima na bosanski jezik (str. 83-261).

Korištena literatura je pisana na engleskom, perzijskom, arapskom, turskom i njemačkom jeziku što se može tumačiti i kao jasan pokazatelj autoričinog nastojanja da prezentira što obuhvatnije djelo, a na kraju je potrebno pohvaliti i njen trud uložen na pripremi indeksa koji će stručnoj čitalačkoj publici olakšati korištenje brojnih podataka koje u sebi čuva ova knjiga.

S obzirom na sve navedeno, knjigu *Lirica Persica. Antologija poetskog pamćenja*, dr. Sabahete Gačanin, najtoplije preporučujem čitalačkoj publici.

Elvir Musić

Munir Drkić, VIŠEJEZIČNOST U MESNEVIJI DŽELALUDDINA RUMIJA, Naučnoistraživački institut "IBN SINA" i Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2016, 279 str.

Mada govor u jednome smislu zastore pomjera, u deset drugih smislova on ih navlači i sakriva. (M IV 2967-73)¹

Među ličnosti i djela koja su snažno obilježila pojedina povijesna razdoblja, čiji ugled i značaj nadmašuju limese vremena i geografije u kojoj su obitavali i djelovali, nedvojbeno navodimo Dželaluddina Rumija i njegovu *Mesneviju* u kojoj je sadržana punina njegove odveć stečene zrelosti i vječne božanske Ljubavi; u kojoj je sadržana svekolika bol otrgnutosti od drevnoga ishoda i najrazvijenijega živog bića na Zemlji. Šestotomno djelo, kao vrhunac intelektualnoga pregnuća, koje broji dvadeset i šest hiljada stihova, njegov svevremeni smisao i poruka koja ne dotrajava, već su niz stoljeća iznimno plodno tlo za nemali broj znanstvenika i istraživača. Ovo ne čudi kada se zna da je rečena sufijska poema istkana sabijanjem i ukrštanjem kur'anskih citata, poslaničkih predanja i inih niti islamskoga duhovnog nauka, ali jednako tako i kazivanjima o zgodama iz društvenog života, kazivanjima isprepletenih s fantastičnim događajima, i, čini se, svakovrsnim životnim zbivanjima. Štivo koje sačinjava unekoliko izmijenjeni tekst doktorske disertacije odbranjene na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, naslova *Višejezičnost u Mesneviji*

¹ Navedeno prema: William C. Chittick (2005), *Sufijski put ljubavi. Rumijeva duhovna učenja*, s engleskog preveo prof. dr. Rešid Hafizović, Sarajevo: Naučnoistraživački institut „Ibn Sina“, 309

Dželaluddina Rumija, donosi našoj javnosti dragocjena saznanja bh. iraniste dr. Munira Drkića o *Mesneviji* Dželaluddina Rumija, poteklih iz propitivanja potonjega djela u okviru znanosti o jeziku a na osnovu savremenih istraživanja, kao potvrde da se *Mesneviju* može tretirati poput znanstvenog djela prvoga reda, odnosno, kao izvanredan izvor za izučavanje različitih aspekata višejezičnosti (249. str). Iako je studija dr. Munira Drkića na ovim prostorima prva koja se tiče jezika Dželaluddina Rumija i *Mesnevije*, životopis i djelo ovog gnostika nisu ostali strani ovdašnjoj znanstvenoj i stručnoj javnosti, ali ni ovdašnjem puku. Za vjerni odraz njegova gnostičkoga genija možemo zahvaliti kako onima koji su Rumija i njegovo djelo uvodili u akademske okvire: dr. Bećiru Džaki, akademiku Rešidu Hafizoviću, dr. Samiru Begleroviću, tako i njegovateljima sufijskoga nauka: Mujagi Merhemiću, Džemaludin Čauševiću, Fejzulahu Hadžibajriću i Halidu Hadžimuliću, te dobrom znalcu perzijskoga jezika, Muameru Kodriću, koji je sačinio prijevod na bosanski jezik nevelikog broja odabranih gazela i rubajija iz *Divan-i Šemsa*. Pa ipak, studija autora dr. Munira Drkića istinski je pomak na našem jeziku ali i na svjetskoj znanstvenoj sceni, budući je, prema navodima samoga autora, njegova studija prva u svijetu koja tretira diskurs višejezičnosti u *Mesneviji* Dželaluddina Rumija.

Knjiga je podijeljena u četiri tematske cjeline koje se dalje razlažu na tematska poglavlja i potpoglavlja. Nakon uvodnih razmatranja,

autor nas podsjeća na životni put Dželaluddina Rumija, gnostika koji svoje porijeklo vodi iz iranske tradicije, čiji je nativni jezik perzijski, a kojega su životni putovi odveli u seldžučku Konju, u kojoj će živjeti do svoje smrti. Govor o njemu sačinjava prvu tematsku cjelinu, naslova *Život Dželaluddina Rumija: neposredno iskustvo ljudske raznolikosti* (str. 21-35), cjelinu u kojoj se autor dr. Drkić jednako zadržava i na društvenom i povijesnom kontekstu u kojemu, između ostalih, nastaje pomenuta sufijska poema Dželaluddina Rumija, te bogatom životnome iskustvu i širokome krugu poznanika – pripadnika različitih kultura i govornika različitih jezika, koji su, drži dr. Munir Drkić, ostavili traga na Rumijevo stvaralaštvo (str. 23). Nadalje, druga tematska cjelina tretira fenomen višejezičnosti (str. 36-52), a autor nas, koristeći se bogatom literaturom, provodi kroz povijesni tok ovoga fenomena, osvrćući se i na *jednojezične predrasude u lingvistici*, a potom nas upoznaje i sa osnovnim pojmovima o višejezičnosti. O onome što je i osnova i glavna misao studije, autor raspravlja u posljednjemu od četiri odjeljka, koje je naslovljeno *Rumi i višejezičnost*, što na jedan stanovit način funkcionira i kao uvodno razmatranje za cjeline koje predstoje. Prva u nizu, naslova *Višejezičnost naspram jednojezičnosti* (str. 53-127), prema navodima samoga autora, tumači stih u kojemu se zrcali „čitava tradicija rasprava o jezicima, a naročito o arapskom i perzijskom“ (str. 54). Riječ je o narednom stihu: *Zbori perzijski, iako je bolji arapski / Ljubav se još na sto-*

tinu jezika dâ kazati (M III 3842). U ovoj su cjelini zanimljive usporedbe o djelima, svjetopogledima i višejezičnosti dvaju suvremenika: Dantea Alighierija i Dželaluddina Rumija; prvome koji živi u jeku europske renesanse, i potonjem koji stvara i oglašava se na svršetku jedne druge kulture (str. 124). Nakon ove zao-kružene cjeline u kojoj se autor bavi usporedbom i vrednovanjem različitih jezika kroz povijest, u narednoj tretira fenomen višejezičnosti u komunikaciji, naslova *Višejezičnost u komunikaciji među govornicima različitih jezika* (str. 128-202), pojašnjavajući najbitnije pojmove koji se vežu za komunikaciju među govornicima različitih jezika: višejezična komunikacija, interetnička komunikacija i interkulturalna komunikacija (str. 129). Osim navedenoga, autor ovdje raspravlja i o sljedećem: *Tolerancija i religija ljubavi kod Rumija, Jezik i značaj dijaloga u Mesnevi* te, uopće, pitanjima i situacijama koje se odnose na *društvenu višejezičnost*. Posljednja cjelina, naslova *Višejezičnost na djelu* (str. 203-248), za predmet ima, poslužimo se navodima samoga autora, „individualnu višejezičnost ili višejezičnost u pojedincu“ (str. 203). Dr. Munir Drkić ovdje pristupa analizi višejezičnih stihova, odnosno, bavljenju fenomenom višejezičnosti u *Mesnevi*, najprije tretirajući pitanje višejezičnosti u perzijskoj književnoj tradiciji te višejezičnoj poeziji u drugim književnim tradicijama.

Na kraju studije dolaze Zaključak (str. 249-254), Sažetak (str. 255-257), potom prijevod sažetka na engleski (str. 258-260), Popis literature (str.

261-274) te Indeks imena i pojmova (str. 275-279).

Nije teško ustvrditi da studija *Višejezičnost u Mesnevi* Dželaluddina Rumija, autora dr. Munira Drkića, predstavlja znanstveno utemeljeno djelo kao sukes autorova poznavanja perzijskoga jezika, što je za bavljenje Rumijevim djelima *conditio sine qua non*; kao plod autorova poznavanja društveno-povijesnih prilika i drugih važnih zbivanja u vremenu i geografiji u kojoj se ovaj gnostik kretao i stvarao, ali i konsultiranja iznimno velikoga broja literature različitih znanstvenih disciplina. Potonje je zaključke lako donijeti prelistavajući i iščitavajući stranice knjige dr. Drkića, koja će zacijelo biti interesantno štivo za mnoge istraživače.

Aida Smailbegović

Palmira Brummett, MAPPING THE OTTOMANS: SOVEREIGNTY, TERRITORY, AND IDENTITY IN THE EARLY MODERN MEDITERRANEAN, Cambridge University Press, CAMBRIDGE 2015, xvii, 365 pp.

Mape predstavljaju simbolički jezik vizuelne komunikacije. Mapiranjem određenih regija, država i naroda kroz historiju trebalo je odrediti ne samo njihov položaj u fizičkom prostoru nego i predstaviti sva znanja koja su do tada sakupljena, kako iz starih knjiga tako i iz bilježaka i izvještaja posmatrača i uroda. Mape su bile reprezentivni vladareve

moći, njen fizički odraz ali i propagandno sredstvo u borbi sa suparnicima. Osim toga, interes za prikupljanje podataka i novu likovnu prezentaciju u vidu mapa bio je potaknut i praktičnim potrebama trgovaca i ostalih putnika. Bogato ukrašene knjige mapa predstavljale su i statusne simbole bogatog građanstva.

Usljed osmanskih osvajanja početkom ranog novog vijeka bilo je nužno obavijestiti znatizeljne vladare kršćanske Evrope i vojne stratege dokle se primakla osmanska prijetnja. Međutim, vizuelne predstave jedne tako utjecajne države ranog novog vijeka kao što je bilo Osmansko carstvo nije bilo nimalo jednostavno izvesti. Kartografski prikazi Osmanskog carstva su tematski raznorodni i prepuni simbolike i značenja, od geografske spoznaje mitskog i političkog prostora i granica Evrope kao odraza individualne i kolektivne fantazije do kulturnih vjerskih i društvenih i ideoloških nanosa.

S druge strane, prizori gradova i tvrđava, karakterističnog i široko rasprostranjenog distinktivnog obilježja ilustriranih osmanskih rukopisa iz 16. stoljeća, korišteni su kao dokumenti koji svjedoče o teritorijalnoj ekspanziji Osmanskog carstva te u svrhu mapiranja proširenih granica. Prizori gradova nudili su jednu viziju Osmanskog carstva kao zbira teritorija, a članovima vladajuće elite, koja je sakupljala te prizore, pružala priliku da svoje Carstvo i dožive u tom smislu.

Knjiga Palmire Brummett predstavlja zaokruženu studiju o mapama prostora Osmanskog carstva ranog

novog vijeka kao izlaznim projektima nastajalim u okvirima određenih stereotipnih predstava o „strašnom Turčinu“ na prostoru ranonovovjekovne Evrope. Sastoji se od uvodnog poglavlja u kojem autorica uvodi čitaoca u temu pojašnjavajući terminologiju, metodologiju i osnovne ciljeve studije, pružajući i nužan osvrt na domete u historiografiji.

Prva dva poglavlja knjige razmatraju proces u kojemu su Osmanlije predstavljane javnosti kršćanske Evrope kroz prostorno-vremenski pristup i analizu različitih žanrova u kojima su Osmanlije predstavljani kao „Turci“ kao i način na koji su Osmanlije mapirali sami sebe. Autorica smatra da se u kartografskom kontekstu osmansko mapiranje ne može smatrati izoliranim od svoga okruženja. Sredinom 17. stoljeća u Istanbulu je bilo osam ateljea u kojima su se izrađivale mape, a njihovi autori su dobro poznavali i latinski jezik.

Drugi dio knjige, od trećeg do petog poglavlja, analizira osmanski prostor u smislu granica, tvrđava kao i simbola pobjede i poraza. Razmatraju se predstave o granicama, krajevima imperija potom višeograničje između Osmanskog carstva, Mletačke republike i Habsburške imperije.

Četvrto poglavlje analizira mjesto unutarnjih i pokrajinskih tvrđava kao esencijalnih markera prostora do kraja ranog novog vijeka. U kartografskim vizijama kasnog 18. stoljeća posmatrači su predstavljali osmanski prostor kroz četiri osnovne kategorije: historija, putovanje, rat i sveto. U evropskoj imaginaciji osmanski

prostor bio je prostor rata koji je uključivao i Grčko-Balkansko poluostrvo te Egejsko i Jadransko more. Osmanska teritorija bila je ispunjena svetim mjestima. Zbog toga je posebna tema analize u ovom poglavlju jeste grad Konstantinopolis i Sveta zemlja i njihova uloga u mapiranju podjele između „kršćanskog“ i „turskog“ prostora.

Kombiniranjem osmanističke, ali i mnogo šire historiografske produkcije, sa vizualnim prikazima granica i njihovim poimanjem i simbolikom tijekom ranog novog vijeka, autorica na privlačan način praktično sprovodi metodologiju komparativnih istraživanja, ali i onu koju promoviraju studije pograničja i granica sa komparativnim pristupom kako osmanlijskoj tako i evropskoj kršćanskoj produkciji najviše u domenu historije, ali i brojnim djelima drugačije naravi. Analizira i simboliku zastupljenu u njima u vezi s načinima na koji je označavan suverenitet nad određenim prostorom kroz predstavu tvrđava kao dijelova ratnog pograničja, te prizore opsada tvrđava, pješadije i konjanika suprotstavljenih vojski. Autorica analizira i to na koji način su predstavljane granice na morima, za razliku od one na kopnu, te prizore pomorskih bitaka. U tom smislu ponovo konsultira obilnu kartografsku produkciju ranog novog vijeka sa osvrtom na simboliku križa i polumjeseca.

U smislu simbolike, autorica je jedno poglavlje posvetila i barbarском običaju odsijecanja glava, koji je bio naročito raširen u pograničnim područjima među kršćanskim i osmanskim upraviteljima gdje je

odrubljena glava neprijatelja predstavljala univerzalan simbol kako ponižavanja neprijatelja tako i dominacije nad njim. Odrubljena glava je izlagana u javnosti, ali i predstavljana u literarnim i slikovnim prikazima toga doba.

U jednom dijelu teksta analizira se i putopis kao oblik mapiranja prostora, s naročitim akcentom na relacije između imperijalnih centara Beča i Konstantinopolisa, odnosno Venecije i Konstantinopolisa.

Knjiga obiluje ilustracijama te predstavlja veoma kvalitetno i zanimljivo štivo koje bi trebalo biti sastavnim dijelom svake opremljenije biblioteke.

Elma Korić

Fazileta Hafizović, POŽEŠKI SANDŽAK I OSMANSKA SLAVONIJA. Sabrane rasprave, Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod – Zagreb 2016, 207 str.

Ove 2016. godine štampana je knjiga Fazilete Hafizović pod naslovom: *Požeški sandžak i osmanska Slavonija*, Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje. Knjiga je sastavljena u vidu sabranih članaka koji su nastajali u okviru radnog angažmana autorice u OIS-u. Naime, autorica se od početka svoje naučne karijere opredijelila za rad na popisnim defterima, koji su još od osnivanja OIS-a u Sarajevu 1950. godine, a nakon objavljivanja jednog od prvih popisnih

deftera uopće (Halil Inalcik, *Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara 1954), prepoznati kao najvažniji izvori za izučavanje kako najranijih, tako i kasnijih perioda historije osmanskog perioda Kao što je poznato, u Orijentalnom institutu je posljednjih desetljeća transliteriran ili preveden veći broj zbirnih ili opširnih popisnih deftera kao što je popis Krajišta Isa-bega Ishakovića iz 1455. godine, popisi Bosanskog sandžaka iz 1468, 1485, 1516, 1528, 1604, 1489. godine, zatim popisi Hercegovačkog sandžaka iz 1477, te dijelovi iz deftera navedenog sandžaka iz 1485, 1489. i 1585. koje je preveo Aličić za potrebe svojih radova. Prevedeni su i popisi Zvorničkog sandžaka 1513, 1533. te iz 1548. godine kao i opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine. Neki od navedenih prevoda i transliteracija su objavljeni, a neki nisu, međutim, značajno su svi korišteni u brojnim radovima historičara osmanskog perioda. Dok su na gore navedenim defterima radili bivši uposlenici OIS-a dotle je u novije vrijeme Fazileta Hafizović prevela i obradila defter Požeškog sandžaka – *Sandžak Požega 1579. godine* (Državni arhiv Osijek, 2001) i *Popis timara mustahfiza u tvrđavama Kliškog sandžaka iz 1550. godine* (NI Ibn Sina, Sarajevo 2014). Oba navedena popisa su, kako se vidi, objavljena. Posebno je zanimljiv popis timara mustahfiza, jer se radi o prvom prevedenom defteru ove vrste kod nas. U pripremi za štampanje autorica ima još dva popisa: sumarni bosanski iz 1516, te opširni za sandžake Krka, Klis i Hercegovina iz 1701. godine.

Na osnovu navedenog jasno je da je autorica kao defterolog naslijedila autore defterskih prevoda, koji su, poput Hazima Šabanovića i Ešrefa Kovačevića, kao i nekih drugih uposlenika, u OIS-u radili na dešifriranju i prevodima koji nisu prije obrađivani, te je pokazala cjelokupnim svojim radom dosada, kao i istraživačkim opusom na navedenoj defterskoj građi, prepoznatljivo naučno poštenje i čestitost. Danas se može kazati da se niko na našim prostorima osim nje trenutno ne bavi prijevodima i obradom osmanskih popisnih deftera kao temeljnih izvora za razumijevanje uspostavljanja osmanskog sistema i procesa etabliranja osmanske vlasti na raznim osmanskim područjima. Radovi koji se odnose na osmanski period bosanske historije se danas zasnivaju, uglavnom, na prevedenim izvorima ili registama, a rijetko se koji istraživač povijesti osmanskog perioda usuđuje na dugotrajni posao dešifriranja i prijevoda osmanske građe i osmanskih izvora, pogotovo raznih deftera za čije čitanje i prevodenje je potrebno vanredno pregalaštvo i napor na dešifriranju svake rukopisne riječi. Naša autorica se, unatoč navedenim modernim trendovima izbjegavanja rada na prevodenju izvora, a potom na njihovoj autentičnoj interpretaciji, ipak opredijelila za ovakav put u svom istraživačkom radu koji je, kako se vidi počeo 1982. godine predstavljanjem diplomatskog opisa deftera za sandžak Požegu iz 1579. godine. Od tada je pa do danas autorica je ustrajala na bavljenju historijom Požeškog sandžaka i osmanske Slavonije, pogotovo stoga što je ovaj

njezin projekat prevoda navedenog tapu tahrir deftera bio podržan od strane Državnog arhiva Osijek, koji je potom 2001. godine i štampao ovaj izvor, kao važan projekat za izučavanje uspostave i trajanja osmanske vlasti u istočnoj Hrvatskoj.

Zahvaljujući defteru iz 1579. godine autorica je sačinila nekoliko vrijednih i zapaženih radova koji su ušli u sastav knjige o kojoj govorimo, od kojih posebnu vrijednost ima rad pod naslovom *Grad Požega kao sjedište Požeškog sandžaka-urbani i privredni razvoj u XVI stoljeću*. Svi radovi autorice koji su objavljeni u periodu između 1982. do 2011. godine, a koji su se našli u ovoj knjizi, uz navedeni prevedeni defter, iznijeli su na vidjelo važna i nova saznanja, koja su podstakla i druge autore sa hrvatskog područja da i sami sačine nove radove, koji su se uz razne druge izvore i literature, značajno oslanjali i na rezultate rada i istraživanja F. Hafizović. Prevodilački i istraživački rad autorice sa činjeničnim i analitičkim pristupom obradi navedenoj temi pokazao se kompatibilnim narativno-pripovjedačkom metodu nekih drugih autora, koji su obrađivali historiju osmanske Slavonije i Požeškog sandžaka.

Autoričin pristup obradi pojedinih tema vezan je za samu prirodu informacija koje donose popisni defteri. Te informacije odnose se na teritorijalnu i upravnu organizaciju svakog osvojenog područja, na evidentiranje poreskih obveznika, evidentiranje privrednih resursa i vrste poljoprivrednih proizvoda na datom području, pa prema tome i određiva-

nje vrste poreza, na etničku i konfesionalnu strukturu onih stanovnika koji se kao porezni obveznici spominju u defteru, na vakufe kao razvojne fondacije i njihove vakife, na uspostavljanje mahala i njihovih stanovnika, na privilegije i poreska oslobođanja, na tvrđave, tvrđavske posade, na čaršiju, sakralne objekte, ulemu i predstavnike vlasti, na zanate i zanatlije kao osnov gradskog privređivanja, na čifluke u okolini kasabe ili drugih naselja, na stepen islamizacije, na način dodjele prihoda u vidu timara spahijama ili čak mustahfizima, što se praktikovalo i na graničnim područjima i slično. Posebnu pažnju zaslužuje njen rad o urbanom i privrednom razvoju Požege kao sjedišta Požeškog sandžaka, gdje, pored prezentiranja izvora i relevantne literature, govori o osnivanju Požeškog sandžaka, administrativnoj podjeli, naseljima i stanovništvu na užem području Požege, o gradskim i seoskim naseljima, o samoj Požegi i njenom demografskom razvoju, o gradskim četvrtima i broju domaćinstava, o vojnim i administrativnim predstavnicima vlasti, o ulemi, zanatlijama i gradskoj privredi, te poreskim obavezama stanovništva.

Kada je u pitanju Slavonija i osvajanje Požege i njene okoline, te uspostavljanje osmanskog modela vlasti, autorica u svojim radovima paralelno prati nekoliko popisnih deftera od 1540, 1545, 1565, 1569, 1579, 1581. godine, te u tom pogledu njen ukupni rad prezentiran u ovoj knjizi koja se ovdje predstavlja, daje autentičnu sliku razvijanja i transformiranja navedenog gradskog naselja u osmanski tip kasabe na datom području sa vr-

lo detaljnim podacima i uvjerljivim obrazloženjima. Autorica prati razvoj kasabe Požega od samog njenog dolaska u ruke Osmanlija 1537. godine, pa od prvog popisa 1540. godine i pokušaja uspostavljanja određenih oblika osmanske dominacije i uprave, sve do popisa 1579. godine kada se osmanska vlast potpuno etablirala i kada je Požega od varoši postala kasaba, čije je stanovništvo bilo desetorostruko uvećano, u odnosu na prvi popis. Autorica uočava da se naziv vilajet Požega koristi u značenju sandžak Požega. Također konstatuje činjenicu da je kršćansko gradsko stanovništvo plaćalo svoje rajinske obaveze ukoliko nisu obavljali posebne službe, te da su i kao zanatlije bili oslobođeni samo nekih obaveza, a ne svih osim ako nisu bili organizovani u esnaf.

Autorica uočava zanimljivu i važnu činjenicu da na ovom području nije bilo osnivanja novih naselja, nego da su se zatečena gradska naselja pretvarala postepeno, nakon osvajanja, u naselja orijentalno-muslimanskog tipa. U tom pogledu obradila je posebno i pitanje osnivanja vakufa u Slavonskoj Požegi, kao novčanih fondacija koje su podupirale navedene transformacije i preobraženje u kasabe u sklopu poznatog osmanskog modela uspostavljanja teritorijalne organizacije novoosvojenih područja. Poseban rad je posvetila, među požeškim sandžakbezima i drugim osnivačima vakufa, fondaciji Gazi Husrev-bega u Požegi, koji je učestvovao zajedno sa M. Jahjapašićem u njenom osvajanju, čime je skrenula pažnju na te zadužbine, prateći

njegove vakufe, o kojima nije bilo podataka u pojedinačnoj dokumentaciji sačuvanoj u Bosni, kroz razne defterske registracije.

Autorica analizira demografski razvoj i etničke i konfesionalne promjene u strukturi stanovnika Požege, prateći nekoliko popisnih deftera. Poznato je da su Osmanlije svojim vojnim upadima i akcijama na područjima koja su namjeravali osvojiti prouzrokovali raseljavanje dotičnog stanovništva, dovodeći do velikih migracija nakon čega su preduzimali plansko naseljavanje. U tom pogledu korišteno je vlaško nomadsko stočarsko stanovništvo čije koloniziranje autorica uočava na opustjelim i napuštenim selištim. Također uočava kao važan element kolonizacione politike davanje povlastica navedenoj kategoriji stanovništva npr. u odredbi davanja filurije umjesto odredbe da plaćaju džizju. Konstatira da je kasnije uvedena vratnica/resmi kapu kao stari mađarski porez koji se davao po kući umjesto ispendže. Prateći podatke iz deftera uočava da godine 1579. neke vlaške skupine, koje još uvijek nemaju status zemljoradničke raje, plaćaju zamjenu za desetinu/bedeli ušur na svoje poljoprivredne proizvode. Prema podacima iz deftera 1579. godine u Požegi je bilo evidentirano 406 muslimanskih i 53 kršćanskih domaćinstava. Te godine sandžak je bio podijeljen na 6 kadiluka: Požegu, Brod, Gorjan, Orahovicu, Viroviticu i Osijek, te je imao 30 nahija.

Pored iščitavanja i organiziranja podataka iz deftera autorica ostvaruje i uvid u kanunname koje su pratile popise i u kojim su donošene speci-

fične odredbe za svako popisno područje, čime su Osmanlije regulisali i naseljavanje stanovništva i njegovo zadržavanje na datim područjima, određujući po potrebi i njihov povlašteni status, pogotovo ukoliko se radilo o opasnom graničnom prostoru ili o obavljanju neke važne službe od državnog i općeg značaja. Tako prati kanunnamu iz Pakračkog sandžaka iz 1565. i 1584. godine gdje, između ostalih, donosi podatak iz kanunname prema kome "mađarski i ostali kršćani plaćaju po 50 akči filurije te daju desetinu od žitarica i šire." Inače su stanovnici navedenog sandžaka bili oporezivani filurijom i vojnicom, a potom i desetinom od pšenice, ječma, raži, prosa zobi, konoplje, šire i košnica. Vrijednost i pouzdanost gore navedenih podataka koje autorica donosi, kao i raznih analiza, ima trajan karakter u smislu da njeni podaci i analize mogu biti samo dopunjeni, a nikako obesnaženi, jer su zasnovani na autentičnim državnim popisima iz datog perioda, te u tom pogledu imaju čvrsto historijsko utemeljenje u samim popisnim defterima. Iznošenjem i dobrim organiziranjem navedenih podataka autorica donosi autentičnu sliku kako gradske, tako i seoske sredine ovog područja u drugoj polovini 16-og stoljeća.

Prateći kroz nekoliko deftera podatke o razvoju Požege kao gradske urbane sredine muslimanskog tipa autorica donosi i podatke o procesu islamizacije koja prvo počinje useljavanjem muslimanskog stanovništva, a tek se onda postepeno javljaju i prelazi kršćanskog stanovništva, motivirani privilegijama dodijeljenim

gradskom, prije svega, muslimanskom stanovništvu. U tom pogledu ističe podatak o prelasku na islam jednog kneza, kasnije islamiziranog Sinana spahije kao prvi primjer prelaske stočarskog zapovjedničkog kadra na islam. Širenje islama u Požeškom i Pakračkom sandžaku, po autorici, imalo je različit intenzitet i opseg. Na osnovu popisa Pakračkog sandžaka vidi nezainteresovanost Osmanlija za širenje islama među vlaškim stanovništvom, kome je od strane države bila dodijeljena uloga da štite granice prema Habsburškom carstvu. Autorica konstatuje da se Požeški sandžak sa sjedištem u Slavonskoj Požegi teritorijalno širio do 1552. godine, a da je krajem 16-og stoljeća jedna trećina ukupnog stanovništva Požege bila muslimanska. Iako je za 150 godina ovo područje doživjelo velike transformacije ipak se jedan mali broj autohtonog, pogotovo seoskog stanovništva, islamizirao. Iz podataka koje donosi vidi se da je prihvatanje ili neprihvatanje islama ovisilo o statusu stanovnika, koji je bio određivan propisanim privilegijama, kao što je ovisilo i o seoskom, gradskom ili pograničnom lokalitetu na kojem su se nalazili. U tom smislu autorica zapaža da se islam slabo širio među sjedilačkim i vlaškim stanovništvom u seoskim sredinama, kako u Požeškom, tako i u Pakračkom sandžaku.

Zahvaljujući svom odličnom poznavanju izvora i prateći relevantnu literaturu vezanu za osmansko razdoblje i za područje koje je predmet njenog interesovanja i istraživanja, ona uspješno predstavlja sve bitne aspekte uspostavljanja osmanske

gradske sredine, uočava bitne faze njenog postupnog razvoja, promjene u etničkoj i konfesionalnoj strukturi stanovništva koje se dešavaju, s jedne strane, useljavanjem određenih kategorija stanovništva sa strane, bilo kao vojnog, upravnog, ulemanskog ili zanatlijskog kadra, bilo, s druge strane, doseljavanjem u seoska područja vlašskog stočarskog stanovništva koje se potom sedentariziralo na navedenim prostorima. Također posebnu pažnju posvećuje i vakufima kao novčanim zavodima uspostavljenim od strane visokorangiranih državnih službenika, a kao podsticaj razvoju gradskih sredina. U tom pogledu navodi Jahjapašića, Malkočevića, Gazi Husrev-bega, kao i druge vakife koji su svojim uvakufljenjima doprinosili razvoju datog područja. Za vakuf Gazi Husrev-bega u Slavoniji nije se ni znalo dok se ti podaci nisu objelodanili prevođenjem deftera iz 1579. godine, budući da vakufname za ove objekte nisu sačuvane ni u originalu, niti u prijepisu.

Zanimljivo je i pitanje naseljavanja na čiflucima tj. pitanje posjedovanja odnosno prava korišćenja čifluka. Konstatuje se da gradska sredina ima uz urbani i agrarni karakter, što je karakteristika svih srednjevjekovnih gradova. Veliki broj gradskih stanovnika imao je čifluke u okolini grada, a u samom gradu predstavnici vojne klase-dizdari i mustahfizi su imali i svoje kuće. Prateći defterske podatke sa šireg područja uočava, naseljavanje vlašskog stočarskog stanovništva na opustjele mezre i selišta.

Rad autorice predstavlja živo pripovjedanje koje je nastalo na osnovu

relevantnih i autentičnih podataka, koje je iznijela na vidjelo prije svega iščitavanjem nekoliko popisnih deftera, potom i korištenjem relevantne literature, vezane za navedeni period i navedeno područje. Ovdje treba istaći da se radovi onih autora, koji su istovremeno i autori prijevoda raznih historijskih izvora na osnovu kojih dolaze do autentičnih informacija, uvijek odlikuju posebnom strukturom rada i posebnim zapažanjima do kojih dolaze mukotrpnim iščitavanjem tekstova i nastojanjem da dešifriraju i odgonetnu smisao svake pojedinačne riječi. Uslijed takvog napora navedeni autori uočavaju činjenice koje onima, koji samo iščitavaju tuđe prijevode, izmaknu. Stoga se sa sigurnošću može tvrditi da su podaci autorice gore spomenutih defterskih prevoda i autorice tekstova sabranih u knjizi koja se ovdje predstavlja i koji se nastajali analizom navedenih deftera tačni, precizni i pouzdani, a zapažanja originalna. Čitajući njene radove uočava se vještina kojom prezentira i organizira podatke, te zapaža ono što je bitno i karakteristično. Prema tome može se na kraju ovog prikaza zaključiti da su njena zapažanja i zaključci koji dolaze iz dugogodišnjeg permanentnog iskustva rada na izvorima relevantna i pouzdana, te da je bitno uz njene prevode koristiti i njene radove sabrane u navedenoj knjizi. Stoga s nestrpljenjem očekujemo kako objavljivanje dva navedena neobjavljena prevoda, tako i objavljivanje doktorske disertacije na temu *Kliški sandžak od osnivanja do početka Kandijskog rata (1537-1645. godine)*.

Azra Gadžo – Kasumović

Fazileta Hafizović, POPIS SELA I ZEMLJE SANDŽAKA KRKA, KLIS I HERCEGOVINA, OSLOBOĐENIH OD MLETAČKE REPUBLIKE 1701. GODINA. BOA TTD 861. (PRIJEVOD KATASTARSKOG DEFTERA), biblioteka IZVORI, SKD Prosvjeta Zagreb – Filozofski Fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Orijentalni Institut u Sarajevu, Zagreb-Sarajevo 2016, 519 pp.

Pred nama je kritički i komentarisani prevod osmanskog popisa selâ i zemalja u sandžacima Krka, Klis i Hercegovina, vraćenih pod osmansku vlast 1701. godine, a na osnovu odluka Karlovačkog mirovnog kongresa od 1699. godine. Tada je nastalo i razgraničenje poznato kao *Linea Grimani*, paralelno sa sultanovom ratifikacijom mletačko-osmanskog razgraničenja, aprila 1701. godine. Osmanlije su, pak, sva razgraničenja nastala u vremenu 1699-1701/2. godine nazivali *yüz on hüdûdi*, prema [1]110 A. H., godini u kojoj je Veliki rat sa Sv. Ligom završen mirom potpisanim u Karlovcima. Knjiga Hafizovićeva je treća važna publikacija pripremljena u sarajevskom Orijentalnom institutu koja govori o osmansko-habsburško-mletačkim razgraničenjima, iza 1669 odnosno 1699-1702. godine, sa posebnim osvrtom na Bosanski pašaluk. Prva je, naravno, akribična i interpretativno duboka monografija Ešrefa Kovačevića o granicama Bosanskog pašaluka prema Habsburzima i Mlecima, temeljenim i razvijanim na odlukama i principima Karlovačkog mirovnog kongresa od 1699. godine. Kovačevićeva knjiga objavljena

je još 1973. godine, a danas predstavlja stalno traženu, konsultovanu i citiranu bibliografsku rijetkost, te bi je bilo preko potrebno ponovno izdati. Slijedi studija Snježane Buzov o razgraničenju Bosanskog pašaluka sa Mletačkom Dalmacijom po završetku Kandijskog rata 1669. godine, urađena u Orijentalnom institutu još krajem osamdesetih godina XX vijeka, a objavljena u Zagrebu 1993. godine. (*Povijesni Prilozi*, XII, 1993, pp. 1-38). Nizom većih i manjih ranije objavljenih radova, te doktorском disertacijom o društvenim, ekonomskim i socijalnim kretanjima u Kliškom sandžaku od 1537 do 1644. godine koja bi, takođe, uskoro trebala biti štampana te, posebno, objavljivanjem voluminoznog deftera timarâ tvrđavskih posadnika Kliškog sandžaka iz 1550. godine, Fazileta Hafizović se izgradila u najvećeg poznavaoца prošlosti Kliškog sandžaka, ne zamenarujući važan doprinos rahmetli Fehima Dž. Spahe. Pored toga, ona se decenijama bavi još jednim rubno-pograničnim sandžakom: sandžakom Požega. Tako je Hafizovićeva postala vodeći stručnjak za vojno i društveno uređenje osmanskog dijela tzv. *Triplex Confinium*-a. Sve su to bili preduslovi da bi izvor koji je upravo objavljen bio obrađen *lege artis*.

Izvor o kome je riječ je popisni defter teritorijâ koje su sa mletačke strane vraćene Bosanskom pašaluku 1701. godine i čuva se u Istanbulu, u Osmanskom arhivu Predsjedništva vlade Republike Turske (Istanbul, BOA, ranije BBA, još ranije BVA) , pod signaturom BOA, TTD, № 861. Ima 160 stranica, a u njemu

su upisane teritorije koje su se nazivale na dugačkoj liniji od Plavne i Knina do Pive i Gacka (Plavna, Knin, Strmica, Paško Polje, Sinj, Klis, Čačvina, Radobolja, Cista, Gorska Župa/Zagvozd, Vrhgora, Ljubuški, Fragustin, Buško Blato, Roško Polje, Posušje, Trebistova, Broćna, Blato, Rakitna, Goranci, Gabela, Stolac, Zažabje, Popovo, Bujan, Ljubomir, Ljubinje, Trebinje, Zubci, Donja Dračevica, Gornja Dračevica, Korjenić, Dvorsna, Grahovo, Onogošt i Nikšić, Drobnjak, Banjan, Rudine, Piva i Gacko). Nahije u Krki, Klisu, dijelovima Hercegovine upisane su samo ako su bile pogranične, dok su nahije na jugu Hercegovine popisane kompletno.

Ovakvi izvori predstavljaju ogroman filološki, istraživački i interpretativni izazov za priređivača. Hafizovićeva je tim izazovima u potpunosti odgovorila. U to se je potpisnik ovih redova uvjerio još kao recenzent projektne radne verzije ovog izdanja. Tom smo prilikom kolacionirali kompletan tekst originala sa prevodom Hafizovićeve i konstatovali visoku pouzdanost njenog izdanja. Tada smo i preporučili da se izvor što je moguće prije objavi budući da je kapitalan za poznavanje balkanske historije XVII i XVIII vijeka. Eventualni nedostaci ovog izdanja ne mogu se pripisivati priređivaču, nego izdavačima koji su, sva je prilika iz finansijske oskudice, bili primorani da se odreknu objavljivanja čitljivih faksimila originala što bi izdanje učinilo pristupačnijim svjetskoj osmanističkoj zajednici. Takođe smo u recenziji predložili da se značajne

bilješke daju u fusnotama u originalu i transliterisane, budući da su takve bilješke nerijetko najznačajniji, ali i interpretativno najproblematičniji, dijelovi ovakvih izvorâ. Da se je tako postupilo, izdanje bi svakako bilo svjetski relevantnije, a autor-priređivač bi dobio satisfakciju za svoj uloženi trud i naučna otkrića te postignuća.

Izvor je zaista značajan spomenik razvoja osmanske poresko-finansijske administracije. Dugo je u nauci vladalo uvjerenje da je ta administracija zapala u krizu i opadanje od kraja XVI vijeka i to se potkrepljivalo prestankom sastavljanja tzv. opširnih popisnih deftera. Međutim, ovaj popisni defter pokazuje da popisničke vještine nisu odumrle, nego da su se opširni defteri prestali sastavljati, jer su postajali sve irelevantniji u tzv. vremenu avarizâ i drugih izvanrednih nameta i podanaka. Tamo gdje su i kada su popisni defteri u starom smislu bili potrebni, kao u novoosvojenim ili povraćenim teritorijama (Kandija, Kamjenjec, Bosna, Smederevo, Moreja itd.) i tokom XVII-XIX vijeka sastavljani su besprekorni opširni popisni defteri. Takvi kasniji opširni defteri postaju čak i sadržajniji od ranijih takve vrste, jer sadrže, između ostalog, i upise prezimena, pa su tako i prvorazredni izvori za historijsku antroponimiju. Osim toga, u ovakve knjige poresko-finansijskog karaktera počinju se unositi važni podaci o vojno upotrebljivim građevinama. Tako je noviji popis multifunkcionalan dokument, koji osmanskom vojno-administrativnom aparatu jako koristi na terenu. U ovom popisu nalazi-

mo izrazito važne podatke o brojnim kamenim kulama duž čitave linije razgraničenja. Radilo se o objektima u privatnom vlasništvu, ali očito od velikog značaja za osmanski odbrambeni sistem, pa su tako te kule i zavedene u ovaj defter. On je praktično jedan od najranijih pisanih izvora za historiju graditeljskog fenomena balkanskih kula, vojno-odbrambeno-stambenih objekata u privatnom vlasništvu, čiju su posljednju fazu, oko 1900. godine, u svojim spisima zabilježili Cvijić i Kreševljaković. Već smo napomenuli da izvor sadrži brojne upise prezimena i to ne samo pripadnika raznih elita, nego i puka u najširem smislu riječi. To omogućuje puniju identifikaciju upisanih ličnosti i smještanje u širi historijski kontekst. Brojna prezimena zapisana u izvještajima kanonskih vizitatora za katolike te u starim *pomenicima* za pravoslavne poklapaju se sa oblicima upisanim u ovom defteru, te i to potvrđuje relevantnost izvora. Iznenaduje visoki broj upropaštenih islamskih vakufskih objekata, što razorenih u ratu, što onih čije su gotovinske zaklade bile upropaštene. Začuđuje sporost osmanske administracije i lokalnih islamskih ustanova u obnovi vakufa i islamskog života u graničnim zonama. Isto tako začuđuje malen broj katoličkih bogomolja, bilo sačuvanih, bilo razorenih, te veliki broj pravoslavnih bogomolja, i razorenih i onih uzgor. Jasno je da je u Dinaridima katolička crkva bila prisutna pretežno kroz nekolicinu manastira i mali broj parohijskih zdanja, pa je, što se tiče mreže lokalnih bogomolja, daleko zaostajala

za Pečkom patrijaršijom. Izvor pruža i važne podatke o vitalnosti Vlahâ kao etničko-socijalne grupe i knežine kao ustanove u Dinaridima. Podaci o porodici Kusturica, na primjer, o njenim zadužbinama i predstavnicima na potezu Risan-Bileća-Trebinje, u potpunosti potiru skoro izmaštane tradicije o pravoslavnim Kusturicama, o kojima nema sačuvan niti jedan historijskim izvorima zajamčen podatak. S druge strane, izvor nedvosmisleno oslikava lik jednog ratnog profitera, hercegovačkog prvaka Redžep-paše, koji je nasjeo na najveći broj pustih zemalja, a nerijetko je i otimao zemlje čiji su zakoniti vlasnici, bilo muslimani, bilo hrišćani, bili živi. Osmanska administracija je ulagala napore da ograniči osionost tog profitera, iako se nije željela (ili nije mogla? smjela?) upustiti u odlučan obračun s njim. To su samo dvije ilustracije višestruke relevantnosti izvora koji je objavila i priredila Hafizovićeva.

Šteta je što ovo izdanje nije objavljeno u svjetski relevantnoj seriji *Monumenta Turcica*, koju Orijentalni institut izdaje od 1957. godine i koja je po značaju ravna čuvenim serijama *Monumenta Germaniæ*, odnosno *Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia*. Usljed rata i dugotrajne postratne oskudice, dobar broj značajnih izvora urađen kao dio plana Orijentalnog instituta morao je biti objavljen van Instituta (Bosanski defter iz 1468-69. godine; Požeški defter iz 1579. godine; Hercegovački defter iz 1585. godine; Kliški defter iz 1550. godine). Time je i Institutu i autorima izdanjâ nanescena šteta, ali sve

to kompenzira činjenica da je jedan ovako značajan izvor ugledao svjetlo dana i postao dostupan široj naučnoj i ostaloj javnosti. Nadati se je da je ovo izdanje posljednji pojavni oblik takve silom prilika nastale prakse, te da će Institut ovu vrstu projekata nastaviti objavljivati u svojoj seriji *Monumenta Turcica*.

Nenad Filipović

Fazileta Hafizović, KLIŠKI SANDŽAK: OD OSNIVANJA DO POČETKA KANDIJSKOG RATA (1537–1645. godine), Posebna izdanja XLVI, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 2016, 345. str.

Nakon što je 1535. godine uspješno završen pohod na dva Iraka i osvojeni ključni gradovi, Bagdad i Tabriz, Osmanlije su fokus svog diplomatskog i vojnog djelovanja usmjerile ka Evropi. U tom smislu je 1536. godine sačinjen ugovor o saradnji sa francuskim kraljem, Fransoa I, koji je, osim definiranja ekonomskih odnosa, uključivao i vojnu saradnju. Ugovorom je zvanično uspostavljena saradnja osmanske i francuske flote u budućim osvajanjima, koja su trebala biti usmjerena ka Apeninskom poluotoku, što je značilo početak rata sa Mlecima. Prema dogovoru, osmanska flota, predvođena čuvenim Hajrudinom Barbarosom, trebalo je da započne operaciju iskrcavanja vojske na Otrantu, koja bi se usmjerila prema sjeveru. Francuske trupe su trebale napasti sjeverni dio Apenina. Kako bi razvukli liniju fronta i oslabili odbranu protivnika, osmanski voj-

nici su vojno djelovali i na području Dalmacije, koje je bilo pod vlašću Mlečana. U sklopu tih operacija bosanski sandžakbeg Gazi Husrev-beg je 1537. godine osvojio veoma važnu tvrđavu Klis. Povoljan geostrateški položaj činio je klišku tvrđavu važnom ne samo za okolno područje, već i za cijelu srednju Dalmaciju, a posebno za Bosnu. Tvrđava je smještena na samom vrhu kamenite, strme i sa svih strana nepristupačne klisure, koja se uzdiže nad Solinom i Splitom. Pogled sa nje seže do Kaštela i Trogira, na otoke Čiovo, Brač i Šoltu, ali i do udaljenijih otoka, Hvara i Visa. Ako je neko iz unutrašnjosti srednje Dalmacije ili Bosne htio doći do Splita, put ga je neizostavno vodio ispod Klisa. Kada je 1537. godine formiran Kliški sandžak, nazvan je po toj tvrđavi. On je obuhvatao veliko područje zapadnog i jugozapadnog dijela Bosne, čiji je jedan krak sezao do njenog središta, dok je prema zapadu zahvatao dijelove Like, Krbave i Dalmacije, izlazeći na više mjesta i na samu obalu. Osnovna karakteristika tog vremena na trograničju Osmanske države, Mletačke države i Habsburškog carstva, gdje se nalazio Kliški sandžak, bili su česti sukobi većeg ili manjeg intenziteta i mnogobrojni pljačkaški upadi s obje strane, što je i uvjetovalo način organiziranja života u njemu.

O različitim događajima na širem području Kliškog sandžaka tog doba, kao i drugim aspektima organizacije života na tom prostoru, u ediciji Posebna izdanja Orijentalnog instituta objavljena je vrlo značajna i interesantna studija etablirane osmanistki-

nje i historičarke Fazilete Hafizović. Knjiga je rezultat višegodišnjeg istraživanja različite osmanske građe i konsultiranja mnogobrojne stručne literature i predstavlja modificirani oblik doktorske disertacije, koja je odbranjena na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 2013. godine.

Baviti se proučavanjem historije graničnih područja jednog carstva u ekspanziji, kakvo je bilo Osmansko u XVI stoljeću, predstavlja veliki izazov za svakog ozbiljnijeg istraživača. Međutim, napisati nešto novo o tome je izazov u koji se rijetki mogu upustiti. On se krije u istraživanju mirnodopskih aktivnosti i organizaciji svakodnevnog života. Relevantne informacije o tom najviše pružaju osmanski dokumenti, koji su se u većem obimu počeli koristiti u drugoj polovini XX stoljeća. Pored mukotrpnog dešifriranja i prevođenja osmanskih dokumenta, trebalo se suočiti s problemom korektno interpretacije informacija, jer su događaji, koji su usko povezani uz ovu vrstu istraživanja, predmet različite i često, diametralno drukčije analize i zaključka u historiografskim ispisima Bošnjaka i njihovih srpskih i hrvatskih kolega u struci. Autorica je svjesna kako je posljedica toga stvaranje animoziteta i neprevladivih političkih, ideoloških, nacionalnih, kulturnih i inih razmirica među ovdašnjim narodima. Manirom korektnog i društveno odgovornog naučnog djelatnika, autorica insistira na *postavljanju izvora kao centra, kao svjetionika oko kojeg se širi svjetlost, a nestaje mrak i prilika za iskrivljeno i netačno prikazivanje događaja, bilo to svjesno ili čak i nesvjesno.* (str. 9)

Sadržaj knjige je koncipiran tematski i hronološki i sastoji se od uvodnog dijela, četiri poglavlja sa više potpoglavlja i zaključka. Pored toga, na kraju su skraćene, rječnik termina, izvori i literatura.

Nakon kraćeg uvoda autorica se u prvom poglavlju osvrnula na bosansko-osmanske odnose i formiranje prvih sandžaka na teritoriji srednjovjekovne Bosanske kraljevine (1386–1537). U potpoglavljima koja slijede obrađuju se pitanja uspostave osmanske vlasti u Dalmaciji i definiranja teritorija i nahija Kliškog sandžaka. U drugom poglavlju, koje čini najobimniji dio knjige, iznesene su detaljnije analize o stanovništvu i naseljima u Kliškom sandžaku. Autorica smatra da je pitanje stanovništva Kliškog sandžaka vrlo složeno i još uvijek nedovoljno istraženo. Razlozi su geografske i teritorijalne odlike, kao i činjenica da je to prostor na kome su se sukobljavali Osmanlije, Mlečani i Habsburgovci. Kad je u pitanju tipologija naselja, navodi se kako je stanovništvo u najvećem broju živjelo na selu, ali je postojalo i više kasaba i nekoliko varoši. Kasabe su najvećim dijelom imale minimalne sadržaja, a nastajale su iz administrativnih razloga. Najveća kasaba bilo je Livno, koje bilo stvarni centar sandžaka, dok je Klis bio nominalni. Varoši su bila podgrađa ispod utvrđenja nastalih u predosmanskom periodu. Naseljene varoši bile su rijetke i nisu imale neku značajniju funkciju. Autorica konstatira kako se najviše stanovalo na selima, koja su bila različitih veličina, što je bilo uslovljeno konfiguracijom terena, ali i drugim faktorima.

Nakon iscrpnih analiza podataka iz osmanskih popisnih deftera, koji su praćeni grafikonima, autorica zaključuje kako su sela u bosanskom dijelu sandžaka bila naseljenija od onih u Dalmaciji. U administrativnom smislu naselja su bila raspoređena u 16 nahija: Neretva, Rama, Uskoplje, Kupres, Livno, Saromiše, Sinj i Cetina, Dicmo, Petrovo Polje, tvrđava Klis, Vrhrika, Zminje Polje, Petrova Gora, Dlamoč Belgrad/Glamoč, Gölhisar/Jezero i Bilaj Blagaj. Dešifriranje lokacija i toponima, kao i imena ondašnjih stanovnika, predstavljaće značajan doprinos u istraživanjima iz toponomastike, onomastike i ojkonima. Autorica nije propustila da se osvrne i na jedno od najvažnijih pitanja iz ove oblasti, a to je tzv. vlaško pitanje, odnosno pitanje njegovog porijekla, kao i fenomen prelazaka na islam. U trećem poglavlju tema su događaji koji su se zbili ili se reflektirali na situaciju u Kliškom sandžaku od početka Dugog rata 1593. godine do početka Kandijskog rata 1645. godine. Osim toga u dva potpoglavlja raspravlja o stanju u kasabama i varošima Kliškog sandžaka u prvoj polovini XVII stoljeća. Kasabe su nastavile svoj razvoj i u XVII stoljeću, a naročito se razvila kasaba Drniš. Hafizović konstatira kako varoši u ovom periodu stagniraju, ali da se utvrđenjima poklanjala velika pažnja. Najveći razlog za stagnaciju bila je migracija stanovništva prema kasabama i selima, dok je dio nemuslimana potpuno iselio iz sandžaka. Četvrto, posljednje poglavlje odnosi se na posjede zvaničnika i njihovih porodica u Kliškom sandžaku u

XVI stoljeću. U potpoglavljima koja slijede autorica spominje vezire, sandžakbegove i druge zvaničnike koji su ostvarivali prihode u ovom sandžaku. Posebno se osvrnula na porodice Malkoč, Kopčić, Vilić i Ljubunčić, te ostale zvaničnike koje spominju izvori kao uživaocce prihoda. Na samom kraju knjige sumirani su rezultati istraživanja i izvedeni osnovni zaključci o naznačenoj temi.

Možemo zaključiti kako je glavna odlika knjige zasnovanost na raznovrsnom činjeničnom materijalu iz prvorazrednih izvora. Knjiga je pisana jednostavnim jezikom, kojega krasí jezgrovitost izraza, uz primjenu naučne terminologije koju prati potrebna aparatúra. Važno je istaći da su interpretativne poveznice između činjenica i zaključaka logične i neuisiljene, analize temeljite, a tumačenja i zaključci uvjerljivi i odmjereni. Sve navedeno najbolja je preporuka za sve istraživače koji se bave ovom ili tematikom koja se odnosi na osmansku upravu na zapadnom Balkanu u XVI i prvoj polovini XVII stoljeća. Osim stručne javnosti, knjiga je tematski i jezički pristupačna i širem krugu čitalaca, pogotovo onima koji vode porijeklo iz tih krajeva, a zainteresirani su za lokalnu historiju.

Muamer Hodžić

PEARLS ON A STRING: ARTISTS, PATRONS, AND POETS AT THE GREAT ISLAMIC COURTS, ed. Amy S. Landau, The Walters Art Museum, Baltimore in association with University of Washington Press, Seattle and London, 2015, 259 pp.

Bogata i raznovrsna kolekcija islamske umjetnosti koju posjeduje ugledni The Walters Museum of Art iz Baltimorea, a koja sadrži više od hiljadu i dvjesto artefakata različite vrste, pokriva vremenski raspon od VII stoljeća pa nadalje i geografski obuhvata islamski svijet od krajnjeg zapada u Andaluziji do Indijskog potkontinenta, rezultat je kolekcionarskog entuzijazma osnivača muzeja, Henryja Waltersa (1848-1931). Zbirka iluminiranih Kur'ana koju sadrži ova kolekcija ubraja se u najbogatije i najvrijednije u bilo kojem muzeju u Sjevernoj Americi. Prirodno je da takvo bogatstvo pruža nebrojene mogućnosti za izlaganje i proučavanje, u čemu navedena institucija također prednjači.

Jedna od gostujućih izložbi The Walters Museum of Art koja je u periodu od 28. februara do 08. maja 2016. godine organizirana u saradnji s jednako prestižnim Asian Art Museum iz San Franciska nosi naslov *Pearls on a String: Artists, Patrons, and Poets at the Great Islamic Courts* (Biseri u nizu: Umjetnici, mecene i pjesnici na velikim islamskim dvorovima) i nudi zanimljiv pregled umjetničkih ostvarenja triju tzv. *barutnih carstava* (gunpowder empires) oko kojih i u kojima se formirala pozna umjetnička, ali i intelektualna i opća kulturna tradicija islamskoga svijeta, a to su: Mogulsko, Safavidsko i Osmanko carstvo. Izložba je koncipirana kao putovanje u tri pozna kozmopolitanska carstva i ima za cilj ispitati zamršene mreže individualnih ljudskih odnosa koji su prethodili i uslovlili specifični umjetnički izražaj i

produkciju. Središnje pitanje izložbe jeste: „ko je iza umjetnosti?“, a odgovor se nudi u obliku tri pripovijesti čiji glavni junaci, u različitim ulogama, pripadaju različitim vremenskim periodima i baštine različite političke lojalnosti: pisac iz XVI stoljeća s područja Mogulskog carstva, slikar iz XVII stoljeća s područja Safavidskog carstva i mecena iz XVIII stoljeća s područja Osmanskog carstva. Jedinstvena šezdeset i četiri ekspozicija koje čine izložbu, među njima rukopisi, minijature, predmeti ukrašeni nakitom, skulpture, predmeti od platna i metala, tvore mapu na kojoj se očitavaju tragovi glavnih junaka u prostoru i vremenu. Kao još jedna u nizu izložbi sa specifičnom temom ili određenim povijesnim kontekstom, postavka *Biseri u nizu...* ispituje sazrijevanje pojedinaca koji u individualnom nadahnuću, pogodnom okruženju i plodonosnoj interakciji sa drugim pojedincima, od kojih svaki ima određene vještine, ulogu i položaj, učestvuju u umjetničkoj produkciji i prožimanju, praveći takve razmjene više ličnim i opipljivim.

U vezi sa spomenutom izložbom je i karakteristična publikacija koja, ako i jeste prvobitno bila zamišljena kao neka vrsta popratnog priručnika ili kataloga izložbe, umnogome prevazilazi te okvire i u stvarnosti funkcionira kao samostalno naučno djelo pod istim naslovom kao i izložba čijim povodom je objavljeno.

Temeljna ideja knjige u punom je saglasju s izložbom: pokušavajući nadomjestiti očigledan nedostatak tekstualnih izvora koji govore o životopisu i podvizima čuvenih umjetni-

ka, pjesnika ali i mecena, umjetnički objekti se pozicioniraju kao nervno čvorište i polazišna tačka potrage za biografskim snažnim tačkama, univerzalnim i partikularnim aspektima ljudskog postojanja koje formiraju okvir za pristup umjetnini. U središtu svake priče je neki umjetnički objekt koji zrcali pojedinačne i skupne tragove ljudi koji su tokom njegove povijesti dolazili u kontakt: mecene koji ga je naručio, umjetnika koji su ga sazdali, posjednika koji su ga posjedovali. Tako, priče ljudi i priče predmeta bivaju neraskidivo prožete: ljudi ih prave, prodaju, trže, koriste, prerađuju, odbacuju ili brižno čuvaju.

Ta potraga za ljudskim iza umjetničkog djela, ideja umjetničkog predmeta kao vrhovnog svjedočanstva ljudske interakcije je nit koja na okupu i tematskom jedinstvu drži svih sedam poglavlja koja čine ovu monografiju, a koja su inače jezički raznovrsna i predstavljaju različite umjetničke tradicije.

U tekstu pod naslovom *Public Works and Public Lives: Biographical Sources for Patrons, Writers and Artists in the Premodern Islamic World* (Javna djela i javni životi: biografski izvori za mecene, pisce i umjetnike u predmodernom svijetu pod snažnim islamskim utjecajem), a koji je također dio uvodnog dijela publikacije, autor Paul Losensky nudi pregled biografske literature (*tabaqat, tezkire*) koja je nastajala u islamskom svijetu i korištena za zadovoljenje osnovne ljudske potrebe ljubopitljivosti u spoznaji života i dostignuća istaknutih ličnosti iz prošlosti: pobornika nauke i umjetnosti,

pjesnika, pisaca, umjetnika i sl. Da bi došli do dragocjenih podataka o životu pojedinaca koji nisu nužno bili pri vrhu društvene ljestvice gdje se koncentrisala moć, utjecaj i bogatstvo, pa je upravo tamo usmjerena i pažnja autora biografskih rječnika, autor s pravom predlaže značajno proširenje uvriježene definicije biografije i biografske literature koja bi u tom širem zahvatu objedinjavala i tekstualne izvore (hronike, službene dokumente, usamljene i razbacane anegdote, poeziju panegiričkog, elegijskog ili satiričnog sadržaja, kao i različite vrste autobiografske literature poput sjećanja, uvoda, kolofona ili drugih marginalnih bilješki sa autoreferencijalnim elementima), ali i neverbalne izvore poput umjetničkih predmeta (str. 9), što je posebno značajno u kontekstu ove izložbe i publikacije. Prirodno je da se bogatstvo i učestalost tih izvora, i jedne i druge vrste, povećava kako se približavamo modernom periodu, pa je i odabir tri velika posljednja muslimanska carstva predmodernog svijeta u tom smislu prirodan i opravdan. Podjela na tekstualne i neverbalne izvore nužno mora biti relativna jer većina vizuelnih umjetničkih predmeta na jedan ili drugi način uključuje i napise, što je jedna karakterna osobenost islamske umjetnosti općenito. To je najbolje vidljivo u umjetnosti knjige, rukopisa gdje se isprepliće tekstualno i vizuelno u neraskidiv sklad, no jednako je prisutno i u epigrafskim natpisima na predmetima svakodnevnog upotrebe, što je posebna tema kojom se bavi Avinoam Shalem u svom tekstu *What Do Inscriptions*

Objects Do? Beyond Calligraphy and Textual History (Šta rade natpisi na predmetima? Iznad kaligrafije i tekstualne povijesti). U trećem tekstu *Transcultural Trends, Personal Desires, and Collective Agendas* (Transkulturalni trendovi, lične želje i kolektivne agende), kojim završava uvodni dio publikacije, Sussan Babaie podcrtava važnost institucije *kitabkhane* koju je početkom XIV stoljeća ustanovio ilhanidski veliki vezir Rashid al-Din (u. 1318) a koja je djelovala kao repozitorij kolektivnog znanja o umjetnosti i obrtu pod mecenatstvom političkih moćnika I služila kao mjesto za postavljanje kulturnih normi temeljenih upravo na saradnji između ilhanidskog Irana i Kine u doba dinastije Yuan, zahvaljujući prisnoj vezi dvaju pojedinaca: Rašid al-Din i Bolad Chengxiangu (u. 1313.) (str. 23). Veza između naizgled različitih kulturnih područja, njihova kulturna saradnja i kulturna razmjena omogućili su izravan kineski utjecaj na skriptorij u Iranu. Stoga se izvore kulturne inspiracije treba sagledati sa više detalja, s pravom zaključuje Babaie, ističući socijalne interakcije, u kojima zajednički intelektualni interesi dolaze u prvi plan, držeći da poticanje kolektivnih agenda i ličnih želja naglašava intelektualnije i kulturalno informisanije procese više nego jednostavni imitativni odgovor (str. 24). Tekst Sussan Babaie ujedno je i uvod u drugo poglavlje *Bisera u nizu...*, naslova *Administering Art, History, and Science in the Mongol Empire: Rashid al-Din and Bolad Chengxiang* (Upravljanje umjetnošću, istorijom i naukom u mongolskom carstvu:

Rashid al-Din i Bolad Chengxiang), u kojem Persis Berlekamp, Vivienne Lo i Wang Yidan upravo istražuju kako su ukršteni životni putevi dvaju državnika doveli do umjetničke i intelektualne razmjene između Irana i Kine u Mongolskom carstvu (str. 78) i kakvim je ostvarenjima polučio takav odnos.

Prvo u nizu poglavlja, naslova *Great Ladies and Noble Daughters: Ivories and Women in the Umayyad Court at Cordoba* (Velike dame i plemićke kćeri: slonovača i žene na omejadskom dvoru u Kordobi) a koje potpisuju Glaire D. Anderson i Mariam Rosser-Owen, donosi priču o umjetničkom životu na dvoru prvog kordobskog kalifa 'Abd al-Rahmana III, u kojoj su glavni akteri žene koje su bile vezane za kalifa, bilo po krvnom srodstvu ili brakom. Uz navode da je o ženama mecenama na omejadskom dvoru posvjedočeno u različitim hronikama i epigrafskim natpisima, Glaire D. Anderson i Mariam Rosser-Owen, spekuliraju o tome kako su žene na dvoru bile snažnije upletene u proces nastanka čuvenih predmeta od slonovače i da nisu uživale tek kao njihovi puki posjedovatelji. Također, oslanjajući se na potonje izvore, Anderson i Rosser-Owen zaključuju kako su dame uživale toliko dovoljan ugled na dvoru zahvaljujući kojem su mogle imati pristupa carskim radionicama i dovesti do realizacije onoga što je takvim zahtjevom naručeno (str. 45).

O elementima socijalne i kulturne konstrukcije, produkcije i reprodukcije u prvoj polovini četrnaestog stoljeća raspravljaju Williem

Flinterman i Jo Van Steebergen, u radu *Al-Nasir Muhammad and the Formation of the Qalawunid State* (Al-Nasir Muhammad i formiranje države Qalawuna), držeći kako potonji elementi svjedoče o snažnoj unutarnjoj povezanosti između al-Nasir Muhammadovog kućanstva, egipatske i sirijske vladajuće elite, državne birokratije i vojnih struktura, normativnih ideja socijalnog poretka i kulturalne estetike, što je rezultiralo kulturalno proizvedenom državom ne samo od strane sultana i njegovih agenata, već i od strane elita koje su se obrele oko njega, ujedinjujući svoje sile i koristeći isti jezik moći koji je njihovom zajedničkom interesu svakako služio veoma dobro (str. 108).

Timuridski Herat – gotovo opsesivna i neiscrpna tema za povjesničare umjetnosti i druge brojne istraživače, ona je koja je potaknula Davida J. Roxburgha na propitivanje značaja individualizma i saradnje u kreiranju kako nesvakidašnjih artefakata tako i kulturno-umjetničke scene u posljednjim dekadama petnaestog stoljeća, a koja podrazumijeva period vladavine Sultana Husayna (v. 1469-1506), vladara za vrijeme čije je duge i mirne vladavine grad Herat i njegova okolina proširen arhitektonskim projektima, upravo pod njegovim mecenatstvom (str. 122). Rad naslova *Art and Literature in Timurid Heart, 1469-1506: The Life and Times of Sultan 'Ali Mashhadi* (Umjetnost i književnost u timuridskom Heratu, 1469-1506: Život i vremena sultana 'Alija Mashhadija) čini četvrto poglavlje publikacije i predstavlja nam nekoliko artefakata sazdanih na vrhun-

cu umjetničke proizvodnje na dvoru. David J. Roxburgh prepoznaje ih i razumijeva kao posrednike u formiranju elitnih identiteta i kao socijalne instrumente koji su pospiješili status i ambicije pojedinaca, bilo da se radi o umjetniku, meceni ili posjedovatelju, te vjeruje da su mogli biti korišteni u uspostavljanju boljih međuljudskih odnosa (str. 134-136).

Za potrebe projekta prevoda sanskritskih tekstova poput staroindijskih junačkih epova Mahabharata i Ramayana, koji su nastajali u stoljećima prije nove ere, te za ilustriranje indo-perzijskih klasika, Akbarov dvor okupio je brojne stručnjake i umjetnike koji su imali udjela u nastajanju i oblikovanju rukopisa. O takvom zahtjevnom projektu i o neodoljivoj viziji kako je jedna dinastija pod snažnim islamskim utjecajima producirala vizualne refleksije unikatne kombinacije svog kulturnog naslijeđa (str. 160), govore Qamar Adamjee i Audrey Truschke u petom poglavlju publikacije naslova *Reimagining the "Idol Temple of Hindustan": Textual and Visual Translation of Sanskrit Texts in Mughal India* (Ponovno zamišljanje "Idolskog hrama Indije": tekstualni i vizualni prevod sanskritskih tekstova u Indiji pod Mogulima).

Tekst *Man, Mode, and Myth: Muhammad Zaman ibn Haji Yusuf* (Čovjek, manir i mit: Muhammad Zaman ibn Haji Yusuf) Amy S. Landau, povećava obim korpusa za razumijevanje životopisa Muhammada Zamana, koji posvjedočenju mnogih autora, u XVII stoljeću snažno mijenja stil perzijskog slikarstva. Trenutak obrata i određivanja njegove karijere

činila je narudžba rukopisa iz 1675. godine, kada Muhammad Zaman koristi europski model i tehničku vještinu koja nije imala presedana, naročito se služeći takvim iluzionističkim tehnikama kakve su tenebrizam, odnosno upotreba krajnjih kontrasta svjetla i tame radi postizanja veće dramatičnosti, te linearna i atmosferska perspektiva. Proučavajući životni put Muhammada Zamana, njegov talent, te status patrijarha grupe studenata koji su imitirali njego vrad, autorica primjećuje kako se oko Zamana njegovih manira razvio mit; čovjeka koji počinje personificirati inovacije koje sam uvodi – dobro ovjereni obrazac u historiji perzijskog slikarstva (str. 194). Kako bi *farangī-sāzī* (europski stil) na stanovit način predstavio kultiviranje i razumijevanje svijeta, takovrsna konstelacija umjetnika, mecena, pjesnika i inih pojedinaca, morala je dijeliti estetske i intelektualne vrijednosti, zaključuje Amy S. Landau.

Pričom i navodima o sultanu čija su se vojna postignuća desila tek nekoliko godina nakon što je naručio svoje sjajno oružje, čija su veličina i značenje proturječile njegovim fizičkim limitima; koje je umjetnički nadomještavalo snagu koja mu je nedostajala u sopstvenom tijelu (str. 235.), Bora Keskiner, Unver Rustem i Tim Stanley, završavaju svoj tekst naslova *Armed and Splendorous: The Jeweled Gun of Sultan Mahmud I* (Naoružan i veličanstven: Draguljima optočeno oružje Mahmuda I) i zatvaraju publikaciju; pričom o sultanu i velikoj imperiji koja je odigrala posljednji dramski komad u velikom pozorištu islamske povijesti.

Na kraju treba dodati da se radi o važnoj publikaciji koja nudi novi pristup i koja će, kao takva, biti vrijedan doprinos svakoj stručnoj biblioteci za izučavanje povijesti islamske umjetnosti i umjetnosti općenito.

Aida Smalbegović